

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгепээн

№ 119
(17448)

2007 чылдың
сентябрь 27,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 17.00.
Садар өртээ 4 рубль.

Эрги-Барлык суму чагырказында

ДҮҮЖҮДҮН ЧОНУ-БИЛЕ ҮЛӨШКӨН...

Эрги-Барлыкка сөөлгү үш чылда ийи дугаар чедип турарым бо. Ынчан-на ону чүглө Барыын-Хемчик кожуунда эвес, а республикада эң эки ажилдыг сумуларның бирээзи деп билип алган мен. Ооң бадыйткалы кылдыр бо тус чер чагырказын ТР-ниң Чазаа «ВАЗ» автомашина-биле 2005 чылда шаңнаан. Амы-хууда херек аайы-биле Эрги-Барлыкче катап бар чораш, ында байдал ам кандыг ирги деп бодап чордум.

Чогум чүглө чагырыкчылары солчу берген дээрден башка, бо хүннерге чедир багай эвес амыдырап-чурттап чоруур суму болду. Кожуунда чеже-даа улуг — 58 муң ажыг га девискээрлиг, хөй — 1747 чурттакчылыг суму деп санадып турза, Эрги-Барлык амыдыралдың бүгү айтырыгларын хүн бүрү багай эвес шитпирлеп шыдап турар деп чүвени аңаа чораш, катап билдим.

Чоокта чаа сумунуң хуу ажил-агыйлыг чамдык чурттакчылары, ында «Чаачай» муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгө болгаш чагырга чери тараа-быдаа ажаалдазын дооскан. Ылангыя чагырга чериниң тараан кызыл-тазының дүжүдү черле багай эвес, а харын-даа республикада бедик көргүзүлгелерниң бирээзи болган. Оларның эки дүжүттүг болганының чылдагаанын Эрги-Барлыкка чораш, сумунуң баштыңы Шолбан Александрович Сааядан (чурукта) сонургадым:

— Өскелер-биле бир дөмей, тараа культураларын тарып, дүжүдүн алган улус-тур силер. Ынчалза-даа сумунуң чагырга чериниң дүжүдү багай эвес — бир гадан 25 центнер болган-дыр. Ооң чылдагаанын чүнүң-биле тайылбырлар силер?

— Чагырга чери Аптаралыг-Тей-Баары деп шөлгө 8,5 тонна кызыл-тасты бо чылын 45 га черге тарыдывыс, оон ниити дүжүт 1125 центнер болган. Эки дүжүт черниң байдалын өөренип көрүп тургаш, тараа үрезинин үезинде чаштырганында деп бодаар мен. Ооң кадында, Оскал-оол Караннарович Сааяга удурткан суггаччылар: Николай Тюлюштуң, Орлан Донгактын, Кудажы Сааяның, Чеченоол Боралдайның, Бронислав Сууртунуң кызымак ажылы мындыг эки түннелди көргүскени ол — деп, суму баштыңы харыылады.

Суму девискээринде «Чаачай» муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгө чери база ажылдап турарын Шолбан Александрович чугаалады. Бүдүрүлгө эрткен чылын 80 га черге тараа культураларын тараан турган болза, бо чылын ону 250 га чедирген. Ажил-агый

бо хонуктарда тараа ажаалдазын база дооскан. Унитарлыг бүдүрүлгө тараадан аңгыда, картофельди болгаш ногаа аймаан чылдың-на олуртуп, чыл санында багай эвес дүжүттү ап турарын ол демдегледи.

— Тараа тарып өстүреринге чагырга чери биле «Чаачай»

МКБ-ниң үлүг-хуузу билдине берди, а хуу чоннуң киржилгези кандыгыл? Суг талазы-биле улуг-ла бергедээшкин чок кылдыр көстүр черлерлиг тус черниң чону ындыг арганы чөптүг ажыглап турар боораа?

(Уланчызы 2-ги арында).

Шөлде хайымныг күску ажаалда.

ЭРТЕМДЕННЕР ТӨП-АЗИЯНЫ СОНУУРГАВЫШААН...

Даргазының оралакчызы И.В. Чучев, ТР-ниң бойдуз курлавларларының болгаш экология сайыды С.К. Долгар олар конференцияның киржикчилеринге байыр чедирип чүве чугаалаар. Тывадан эртемденнер С.О. Ондар, С.С. Курбатская, РКЭА-ның биология эртемнериниң доктору А.П. Савельев, МКУ-нуң профессору, РЭА-ның корреспондент кежигүү, РБЭ-ниң академиги И.А. Захаров-

Гезехус, РЭА-ның Ниити генетика институтунуң ажилдакчызы, биология эртемнериниң кандидаты Ю.А. Столповский олар илеткелдер кылыр. Пленарлыг хурал соонда, конференцияның киржикчилери секцияларга үстүп алгаш ажылдаар. Сентябрь 29-та Чагытай хөлче болгаш Убса-Нур ыйгылаажынче эртем экспедицияларын кылыр.

Бистиң корр.

Кижизидикчи башкының хүнү-биле! КУРЛАК ЧЕДИР МӨГЕЙДИМ

Педагогика ажилдакчыларының эвээш санныг байырдалдарының аразында кайгамчыктыг кыяк чайының хүннериниң бирээзи — сентябрьның 27-де демдеглээр школа назы четпээн уруглар албан черлериниң ажилдакчыларының болгаш Кижизидикчи башкының хүнү бар. Ону 2004 чылда элээн каш бұз-ниити российжи педагогика парлалганың ачызында тургускан. Ол хүнүң шилип алганы таварылга эвес — 1863 чылда Петербуртка ол хүн Васильевск ортулуунга Россияга эң баштайгы уруглар сады ажыттынган.

Силерниң мергежилдер, шынап-ла, буяныг болгаш берге. Мергежил бұрүзү эки, ынчалза-даа мынча чылдарда өөредилгеге ажылдап келгеш, педагог дээрге өске мергежилдерниң эң эгези-дир дээрзинге ылап бұз-редим, чүге дизе бичии хамааты кижжи өзүп келгеш, кым, кандыг кижжи болуру, ооң салым-чолу кандыг болуру, кандыг эш-өөрнү ооң шилип алыру, ооң дугайында хүнү чугаалажыры болгаш кандыг исти арттырып каары бистен кончуг хамааржыр. Ол ылаңыя холунга уруг-дарывысты хүлээди берип турарывыс уруглар садының кижизидикчинден хөйч-биле хамааржыр. Ол улуг бұзүрелди кижизидикчи башкы бадыткаар ужурулуг. Уруглар садының кижизидикчизи уругга кижжи болурунун эгезин салыр. Ынчангаш, эргим коллегалар, биске улуг харысаалга онаажып турар.

Кижизидикчи, уруглар ажаакчызы уруг бұзүзүңге сагыш-сеткилинден ынак, ону билдир, кээргээр, ынак болур ужурулуг. Уругларга бердинген, оларны өстүрер, кижизидер, сайзырадыр, оларның кижжи бұзүзүңге бұзүрээр, ынак болгаш чоргаарларын ужурулуг бис.

Школа назы четпээн уруглар кижизидилгези өске назы-харда уруглар-биле деңнээрге, өөредилге болгаш кижизидилге системаның артыкы «планында» түрүп турары харааданчыг. А школа назы четпээн че дээрге уругнуң амыдыралында чугула че-дир, ынчан уруг кижжи болуп хевирлеттинер болгаш кадыкшылының кол үндөзүннери тургустунар. Чаагай чаш назын болгаш уруг бұзүзүңнү оон ырайы салым-чолу кижизидикчи бұзүзүңнү шыдамыккай чоруундан, мерген угаанныындан болгаш уругнуң иштики делегейинге кичээнгейлинден кончуг хамааржыр.

Эргим коллегалар, уругларга чүрээнериң чартыын берип чоруур болганыңарда, силер амыдыралдың школының эң баштайгы кичээлдерин оларга база берип чоруур силер.

Силерге аас-кежикти, кадыкшылды болгаш кижизидип турар уругларыңардан харыы — ынакшылды күзедим. Силерниң сагыш човангыр чорууңар болгаш педагогика талазы-биле арга-дуржулгаңар школа назы четпээн чаштарга хүн бұзүзүңнү өөрүшкү болгаш аас-кежик кылдыр хуулдуруп шыдаар дээрзинге бұзүрээр мен!

Күш-ажылыңар дээш улуу-биле өөрүп четтирдим, силерге курлак чедир мөгөйдим.

Петр МОРОЗОВ,

Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының сайыды.

Интернеттен медээлер

Дизель-генераторну Мөңгүн-Тайгада чедирген

«Волжский дизель» заводунуң кылып үндүргени 26 тонна, 520 кВт күштүг дизель-генераторну сөөлгү чылдарда электри энергиязы-биле кончуг берге байдалга турган Тываның эң ыраккы кожууну Мөңгүн-Тайгада чедирген.

«Тываның Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оолдун республиканың Улуг Хуралына чоруткан Айыткалында мурнады хөгжүдөр айтырыгларына киригени Тываның энергетика айтырыглары

рын шитпирлээринге ол тодаргай чижек болуп турар дээрзин энергетика сайыды Мergen Анай-оол чугаалап турар. Эң сөөлгү дизель-генераторну 1982 чылда сөөртүп чедирген болуп турар. Бо хүннерде Мугур-Аксынче ийи дугаар дизель-генераторну сөөртүп чедиреринге белеткеп турар.

Чиңгис-Хаанның ийи салгалы Тывада

Шак мындыг түннелди Москваның генетики Илья Захаров-Гезехус үндүрген. Эртемден бүгү делегейден Чиңгис-Хаанның салгалын дилеп турар. Улуг полководчунуң салгалы бооп болур кижжи Эрзин кожуунда чурттап чоруур. Ол Мөрен суурнуң 27 харлыг чурттакчызы Радж Дангыт болуп турар. Улуг полководчунуң чоруу болгаш төөгү документилери камгалап артынмааны-биле тодаргай барым- (Уланчызы 2-ги арында).

ДУЖУДУН ЧОНУ-БИЛЕ УЛЕШКЕН...

(Эгези 1-ги арында).

— Кижичүрүзү-ле тараа тарааш, ону ажаап алып арга-шинек чок болгай. Ынчалза-даа сумуда 12 кижичүрүзү тарап, дүжүдун ап турар. Бо чылын олар 58 га черге тараа культураларын, ооң иштинде 48 га черге арбайны, 10 га черге чыңге-тарааны тарааш, дүжүдун алган. Келир чылын тараа шөлдерин улгатырар күзелдиг өг-бүлелер хөй.

Бис черле ынчаш, сезоннуг ажилдарга сумунун чурттакчыларын хөйү-биле хаара тударын кызыдар улус бис. Бо ажилдарга чурттакчыларның, ооң иштинде ажил чоктарның талазындан сонуургалдын улуу бисти өртүп турар.

— Ажил чоктарның саны сумуда хөй бе?

— 362 кижичүрүзү. Оларның хөй кезин ажил чоктар учедунда турар.

— Тарааны өстүргөш, ажаап алган-дыр силер? Ооң сайгарылгазын канчаар шиитпирлеп турар силер?

— Чагырга чери тараа культураларын мурнунда чылдарда-ла тарып турганын демдеглекеп тур мен — деп, Шолбан Александрович чугаалады. — Чижээ, бо чылгы дүжүттүн чартыын үрезинге шыгжап алып бис. Артыкын сумунун пенсионерлеринге болгаш чединмес амыдыралдыг өг-бүлелерге шаавыс-биле үлеп берип турар бис.

— ындыг өг-бүлелер хөй бе?

— Чүгле пенсионерлерниң са-

База бир чурттакчыга чагырга черинден тараа дүжүдү.

ны сезен тос кижичүрүзү. Ынчалза-даа амыдыралының деңгели чүгээр улуска тараа-биле дузалабайн турар бис.

Эрги-Барлыктың баштыңы Шолбан Александрович-биле чугаа үезинде сумунун улуг-биче чурттакчы чону апрель айда бо чылын 70 харлаан Көк-Боом бугазын каттап дагып, ооң арыктарын аштааны илереди. 1937 чылда бөдүүн араттарның казып үндүргени бугага Эрги-Барлыктың чону ынчалдыр «ийиги тынышты» берген. Ол буга сумунун чонунга ам каттап бараан болуп эгелээни ол.

Эрги-Барлыктың баштыңындан сумунун чонунун «АҮК-түн хөгжүлдеси» национал программаның боттандырылгасына киржилгезин база сонуургадым. Бо чылын төнер бо национал төлөвилелди чон багай эвес ажылгааны чугаа үезинде билдинди. Чижээ,

дөртен үш эрги-барлыкчы «Россельхозбанкыдан» чээли акшаны алгаш, суурнун бодунун иштинден мал-маганы, а бир чурттакчы чээли акшага тракторну садып алган.

Сөөлгү чылдарда сумуда мал ооручок болганындан, чурттакчыларның мал-маганы багай эвес өзүп турар. Эрги-Барлыкта өреге саны 362 болза, чүгле мыйыстыг бода малдың саны 1501, шээр малдың 7805 баш болуп турар азы өскээр чугаалаарга, бир өреге-ле ортумаа-биле 4 бода болгаш 21 шээр мал онаажыр-дыр. Оларга чогум одар-белчири-даа, тарылга шөлдерин-даа амыдыралында четчир. Ынчангаш Эрги-Барлыктың девискээрлеринде мал-маган чылдан чылче өзүп көвүдөп, а тараа-быдаа эки үнүп турары ол.

Юрий КӨК-ООЛ.

Интернеттен медээлер

(Эгези 1-ги арында).

дааларны ажыглаары болдун-майн турар. Төөгүчүлерниң болгаш этнографтарның санап турары-биле алырга, Чыңгис-Хаанның скиф салгалының бажының дүгү сарыг болгаш чырык карактыг болуп турар. Солун чуве, Радж Дангыт өгбезинин камгалап артынган чуруунга дөмей болуп турар.

Төөгүдөн алдынган медээлерден алырга, Чыңгис-Хаан 500 хире кадайлыг турган. Амгы үеде ооң 16 млн. хире салгакчылары бар деп даап бодаашкын бар, оларның ийизи Эрзинде деп санап турар. Улуг полководчу-биле төрөл салгалын хынамчалыг шинчилээри уламчылаар.

База бир сувурган немешкен

Бо хуннерде республикада Будданың 23 сувурганын тудуп тургускан. Ону колдуунда чоннуң ботидекейи-биле болгаш сайгарлыкчыларның деткимчези-биле тудуп тургузуп турар.

Чоокта чаа Каа-Хем кожуунун Суг-Бажы суурга ээлчеглиг сувурганың ажыдышкыны болган. Ону «Дөргүн» көдээ ажил-агый кооперативиниң даргазы Анатолий Сүге-Маадыр организастап кылган болгаш кол деткимчези болган. Бо ыдыктыг херекке ол бодунун хөреңгизинден 110 муң рубльди үндүрген.

Деткимчени көргүскен

Бүгү-россияның инвалидтер ниитилелиниң Кызыл хоорай организация-

зының учедунда бо хуннерде аңгы-аңгы аарыглар талазы-биле 106 инвалид урууглар турар. Оларның 43-ү школада өөренип турар, а артканы школа назыны четпээннер.

Ол уруугларның 16-зының өгбүлезинин материалдыг байдалы берге болганы-биле школаже баар аргаы чок болган. Өөредилге чылының бетинде Кызыл хоорайның инвалидтер организациязының баштаар чери өөренкичлерлиг 9 өг-бүлеге идик-хеп садып алырынга улуг деткимчени көргүскеннер.

Шаңналга төлептиг болган

«Новый век» телеканалда «Гипертониктиң школы» деп телепрограмманы чорудуп турар Дина Лопсан-оол «Журналистер гипертонияны тилээр» деп конкурстун тускай шаңналынга төлептиг болган.

Ол дугайында конкурстун албан езузунун сайтызы дамчыткан. Конкурсун жюризинге Россияның аңгы-аңгы регионнарындан болгаш чоокку даштыкы чурттардан 46 киржикчилер 117 ажилдарны кириген. Билдингир теле-дамчыдылга башкарыкчызының бо бир дугаар шаңналы эвес дээрзин сагындырып каалыңар. 2006 чылдың сентябрьда Домомыска болган массалыг информация чепсектериниң фестивалына «Кадыкшыл» номинациязынга дипломну алган, 2006 чылдың декабрьда «Шупту сочижилер бис» деп конкурстка тиилекчи болган.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

**Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ийиги чыыжының Правобережный №4 чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан депутат Ш.С. Иргиттиң бүрүн эргелерин соксадырының дугайында
2007 чылдың сентябрь 20 №4/24-5
Кызыл хоорай**

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Правобережный №4 чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан соңгуттурган Ш.С. Иргитти Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызынга томуйлааны-биле холбаштыр база Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының депутаттарының эрге-байдалының дугайында» Хоойлузунун 3-кү чүүлүнүн 2-ги кезээ, Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулданының дугайында» Хоойлузунун 78-ки чүүлүнүн 1-ги кезээ езуугаар 2007 чылдың сентябрь 7-де кириген билдиришкениге үндөзүлүш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Правобережный №4 чаңгыс мандаттыг соңгулда округундан соңгуттурган Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ийиги чыыжының депутаты Шолбан-оол Советович Иргиттиң бүрүн эргелерин 2007 чылдың сентябрь 20-ден эгелеп, хуусаадан эрте соксадыр.
2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парларар.

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының бешки чыыжының депутаттарының соңгулданын белеткээр болгаш эрттирер үеде девискээр соңгулда комиссияларының даргаларын база секретарьларын үндөзүн ажилдарындан хостаарының дугайында

**2007 чылдың сентябрь 20 № 4/25-5
Кызыл хоорай**

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунун 29-ку чүүлүнүн 17-ги пунктузу езуугаар Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының бешки чыыжының депутаттарының соңгулданын белеткээр болгаш эрттирер үеде 2007 чылдың октябрь 2-ден декабрь 22-ге чедир Тыва Республиканың девискээр соңгулда комиссияларының даргаларын база 2007 чылдың октябрь 2-ден декабрь 7-ге чедир Тыва Республиканың девискээр соңгулда комиссияларының секретарьларын үндөзүн ажилындан хостаар.

**Эрзин кожуунун девискээр соңгулда комиссияның составын немээринин дугайында
2007 чылдың сентябрь 20 № 4/26-5
Кызыл хоорай**

Эрзин кожуунун Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2007 чылдың апрель 24-те «Эрзин кожуунун девискээр соңгулда комиссиязын тургузарының дугайында» № 145/810-4 доктаалы-биле тургузунган девискээр соңгулда комиссиязының составына кандидатуралар талазы-биле саналдарны өөренип көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунун 29 чүүлүнүн 11 пунктузун удурутулга болдуруп, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Эрзин кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының составына:
1974 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, кожуун чагыргазының көдээ ажил-агый килдизинин кол специализи Артур Доопайович Азырааны;
1947 чылда төрүттүнген, ортумак тускай эртемниг, Эрзин ортумак школазының башкызы Александр Баткарович Шойдукту томуйлаар.
2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парларар.

**Тожу кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнү хүлээлгезинден хостаарының дугайында
2007 чылдың сентябрь 20 № 4/27-5
Кызыл хоорай**

Тожу кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү О. В. Бочкареванын 2007 ч. 08.24-те кириген билдиришкинин өөренип көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунун 29 чүүлүнүн 6 пунктузунун иштинде «а» пунктуга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Олга Викторовна Бочкареваны Тожу кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү хүлээлгезинден хостаар.
2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парларар.

**Барыын-Хемчик кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнү хүлээлгезинден хостаарының дугайында
2007 чылдың сентябрь 20 № 4/28-5
Кызыл хоорай**

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунун 29 чүүлүнүн 8 пунктузунун иштинде «г» пунктуга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:
1. Эрес-оол Маскыр-оолович Кууларны Барыын-Хемчик

кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү хүлээлгезинден хостаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парларар.

**Кызыл кожуунун хоорай хевирлиг Каа-Хем суурунун муниципалдыг соңгулда комиссиязының бүрүн эргелерин Кызыл кожуунун девискээр соңгулда комиссиязынга дагыр дугайында
2007 чылдың сентябрь 20 № 4/29-5
Кызыл хоорай**

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунун 24 чүүлүнүн 4 пунктузунга дүүштүр база Кызыл кожуунун хоорай хевирлиг Каа-Хем суурунун Төлээлекчилер хуралының (2007 ч. 09.03-те № 63 шиитпирин) дилээнге үндөзүлүш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Кызыл кожуунун хоорай хевирлиг Каа-Хем суурунун муниципалдыг соңгулда комиссиязының бүрүн эргезин Кызыл кожуунун девискээр соңгулда комиссиязынга дагыр.
2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парларар.

**Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д. ОНДАР.
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары М.Ш. САМБАЛА.**

ДЫҢНАДЫГ

Барыын-Хемчик, Тожу кожууннарның девискээр соңгулда комиссияларының кежигүннеринин бүрүн эргелерин хуусаадан эрте соксатканы-биле холбаштыр Тываның Соңгулда комиссиязы Россияның Күрүне Думазына, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарына, Барыын-Хемчик, Тожу кожууннарның Төлээлекчилер хуралына депутат мандаттарны хуваарына киржиринге чөпшээрелдик, кандидаттар даңзыларын идиң үндүрген политиктиг партиялар, соңгулда блоктарына, хөй-ниити каттыжышкыннарына, Барыын-Хемчик, Тожу кожууннарының Төлээлекчилер хуралының бодунга, соңгукчуларның чурттап-ажылдап, албан-хаап, өөренип турар черлеринин аайы-биле хуралдарына Барыын-Хемчик кожуунун (шиттирлеп бадылаар эргелиг чаңгыс кежигүн), Тожу кожуунун (шиттирлеп бадылаар эргелиг чаңгыс кежигүн) девискээр соңгулда комиссиязының кезин немей тургузарының талазы-биле саналдарны хүлээп ап эгелээнинин дугайында дыңнадып тур.

Барыын-Хемчик, Тожу кожууннарның девискээр соңгулда комиссияларының составына саналдарны бо дыңнадыгы парлаан хүнүнден эгелеп 20 хонук дургузунда дараазында адреске кирип болур: **667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүльдум кудумузу, 18, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы, кабинет 210, тел. (39422) 1-10-09**

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫ.

ХҮНДУЛУГ ЭРЗИН СУМУЗУНУҢ
ХАМААТЫЛАРЫ!

Сумувустун база Эрзин ортумак школазының 70 чыл оюн таварыштыр силер бүгүдөгө чүректин ханызындан изиг байырны чедирип, аас-кежикти, амыр-тайбынны, ажил-ижнерге, амырдырал-чуртталгаңарга чедишккннерни, ал-бодунарга кадыкшылды күзедивис.

Силер бүгүдениң ак сеткилдиг шудургу күш-ажылыңарның ачызында сумувус сайзырап, өзүп олурар салгалы-выстың аас-кежиктиг келир үезинге бүзүрел хүнден-хүнчө быгыгып олурар. Ынчангаш сумувус моон-даа ыңай өзүп сайзырап, мандыыр-ла болзун.

Хүндүктел-биле,
Эрзин сумузунуң Төлээлекчилер
хуралының даргазы Н.Уржук.

Эрзин сумузунуң 70 харлааныңга

Чамзы Сендажы:

«СУМУДА ЯДЫЫ-ТҮРЕНГИ АМЫДЫРАЛДЫГ ӨГ-БҮЛЕ БАРЫК ЧОК»

Эрзин сумузунуң
Төлээлекчилер хуралының
даргазы Н.УРЖУК.

Бөгүн Эрзин кожуунуң Эрзин көдээ чурттакчылыгы суму үндезилетинип тургустанганындан бээр 70 чыл юбилейин байырлап демдеглээр. Амгы үеде Эрзин суму чагыргазының баштыңы болуп Чамзы Тюлюевич Сендажы ажылдап турар. Ол 1974 чылда көдээ ажил-агый техникумун дооскан, 1984 чылда Красноярскннннн көдээ ажил-агый институтунуң зооинженер салбырын дооскаш, Өвүрге кезек ажылдааш, 1985 чылда Эрзин кожуунга ук чернин күдээзи болуп ажылдап келген. Ол Ленин аттыг совхозка кол зоотехниктеп, совхоз директорлап ажылдаан. 1989-92 чылдарда арат ажил-агыйынга ажылдаан, 1992-95 чылдарда Качык арат ажил-агыйын холга алгаш, коллективтиг колхоз-совхозтарның аразынче 68 дугаар кылдыр кирип, Качык сумузуң тургускан. Уругларының школага өөренир хары чеде бээрге, Эрзинге кээп коммунал ажил-агыйын удуртуп, оон кожуунуң көдээ ажил-агый талазы-биле оралакчы даргазынга, 2002-2005 чылдарда Эрзин кожуунуң аңыбыр ажил-агыйын талазы-биле улуг охотоведе болуп, 2005 чылдың июль айда соңгулдаларга б кордакчының аразындан тиилээш, суму баштыңы болуп ажылдап чоруур. Бөгүңү номерде Чамзы Тюлюевич СЕНДАЖЫ-биле интервьюну силерге бараалгаттывыс.

—Сумунуң амгы байдалы-биле таныштырып көөр силер бе?

—Сумунуң амгы байдалының талазы-биле чугаалаар чүве болза, Федералдыг №131 хойлуу езугаар коммунал ажил-агыйын өңчүзүн сумууже дамчыткан. Аңаа чүлөр хамааржырыл: чунар-бажың-хеп чуур комбинат, суг колонкалары, албан бажыңнары болгаш чуртталга фондузунуң 18 бажыңы кирип турар. Ынчаарга, оларның хандырылганының талазы-биле акша-хөреңги чок, суму бюджетинде көрдүмээни билдингир ыш-кажыл. Ынчангаш, сугну айда өреге бүрүзүңе 100 рубль үндүрүлгү кылгаш, чыылда-зын кылып тур бис. Сумуда 794 өреге бар, чаа тутунуп турар бажыңнар-биле 822 четкен. Чурттакчы чонунуң саны 3242 кижини. Өрегалер долзуу-биле чыылдады кирибейн турар, ында чиигелделиг улус база бар,

чамдыктары ону төлеп шыдавайн баар. Оон айда 30 муң хире рубль кирер. Ол хөреңгиден кудукка ажылдаан кижилерниң шалыңын, электри энергиязының чарыгдалын дуглаар, агар септелгелер чорудар-дыр бис.

—Суг айтырыгын эгелеп чугаалаан болганыңарда, Эрзин сумузуңда берге айтырыг бо хевирлиг-дир аа?

—Эрзин суурнуң турар чери хавак кыры болганда, маңаа кудук кагары нарын айтырыг. 70 метр ханы кагарга, сугга барып чедер. Мурнуку чылдарда Сарыг-Булуң көдээ Советиниң суггарылга системазы бистиң сумувусту суг-биле хандырып турган. Ол черниң бажында кол чери үрелгенден суг бээр келбестээш. Ону кылырынга хөй акша-төгери херек болганы-биле айтырыг шиитпирлеттинмейн турар. Бир эвес ону кылып аптар болзувусса, Эрзин сумузуңуң суггарылга айтырыгы шиитпирлеттинип, чонунуң ногаа-картофель аймаан тарырынга эптиг байдал тургустунар. Ам дээрзинде бар кудуктардан бажыңнарже хоорзаларны 117 өреге боттарын күжү-биле шөйгөш, оон дузазы-биле огородун суггарып турар. Бо чылын база 17 өреге немей хоорзаларны шөйгөн. Кедээр хуу АЗС чанында чаа кудукту ажыткан. Ону чаагайжыдылга ажилыңга ажыглаар кылдыр көргөн, суурну суг-биле хандырап кылдыр суур иштин долгандыр ол кудуктан хоорзалар шөөр план бар. А сумуда 10 кудук дегере ажылдап турар. Бо чылын ниитизи-биле алды: үш кудукту септээш, үш кудукка чаа насостар салдывыс. Ййизин кожуун, бирээзин боттарывыс саттывыс.

—Сумунуң орулгалар талазы-биле планы кандыгыл, өре-ширези бар бе?

—Суму чагыргазының электри энергия, үндүрүг албан черлеринде өрези чок. Сумунуң орулгалар талазы-биле планы чылда 1 млн. 426 муң рубль, чыл төңчүзүңге чедир планы күүседип аптар боор бис. Ук орулга күрүне өңчүзүңден, чер үндүрүүндөн болгаш ачы-дуза чедирилгелеринден кирер. Оон аңгыда чер участкаларын аукцион таварыштыр хамык документ-саавырларын белеткээш, садып үндүрүп эгеледивис. Оон бир участок дээр 10-дан 22 муң рубль чедир орулгалар бисче кирип турар.

—Силер суму чагырга баштыңыңга соңгуткаш, чаа чүнү кылдыңар, Чамзы Тюлюевич?

—Ажылдап киргеш, бир дугаарында эрги бажыңнывысты садып үндүрүпкеш, өңү кылдыр алганывыс ийи каът, эргиде аалчылар бажыңы турган черни септел-селээш, ынаар көжүп кирип алдывыс. Артан өрээлдерин хос тургузар эвес дээр, амыдырал-хандырылганың ачы-дуза чедирилгелеринин черлерин ажыттывыс. РФ-тин Президентинин Сибирь Федералдыг округта Бүрүн эргелиг төлээзи Анатолий Квашнин дарга кээп чораш, өзүлде точкалары кылдыр биче бүдүрүлгелер ажыдынар деп айтышкын берген. Ол езугаар чаа бүдүрүлгө черлерин ажыттывыс: паркомхерска, фотография, соталыг телефон харылаазазының ийи точкасы, «Онзагай» аттыг ниитинин

чемненилге кафези, өрү «Сапожок» деп идик септээр чер, шиномонтаж, пилорама, 8 оруннуг аалчылар бажыңы ажылдап турар. Чунар-бажың-хеп чуур комбинатка күш четпейн, хуу кижиге хөлезиге аңгы МҮБ ажыдып алдыр кылдыр берипкен бис. Ол амгы үеде ажылдап турар. Тывада база бир ховар чараш кылдыр кылдырган тудуг. Аңаа хеп чуур черни ажыдар дээр Чазакче дилег база кириген улус бис.

—Шиитпирлээр негетинип турар айтырыглардан чүү барыл?

—Суг хандырылганың чеже-даа үзүктелдирбейн турар болзувусса, берге айтырыг ол. Кылдынган дериг-херекселдерниң, доскаарларны, хоорзаларны, шынап-ла, 70 хуузу эргижирээр. Доскаарларның адаа ирээш, ойлу бээрге, кырын дуй дунзаалааш, дедир андара салып-даа турар-ла бис. Оон ыңай кел чораш көрдүрер ыйнаан — бок айтырыгы. Ону шаандан тура чадашкан айтырыг-дыр. Ук бокту аштап-арыгларынга 1500 литр хире солярка, улуг Т-150 трактор, бок

Солагай талазындан Ч.С.Демир-оол, В.С.Оюн (сумунуң социал-политика талазы-биле оралакчысы), С.Т.Аракчаа (кол бухгалтер), А.С.А.Чурук.

чүдүрер экскаватор болза ажырбас деп бодаар мен. Аштап-арыглап ап болур.

—«Аныяк специалистерге таарымчалыг чурттаар оран-сава» деп национал төлөвилел бар болгай...

—Бажың тудар дээр аныяк өг-бүлелерге хамаарыштыр дем чугаалааным аукционга бирги чергеде оларны кирип, чиигелделерни көргүзүп турар бис. Ук программа езугаар оларның чарыгдалының 70 хуузуң күрүне төлеп бээр болгай. А акша-төгери, тудуг материалдары-биле суму мурнундан дузалаптар харык-шинээвис чок.

—«Россельхозбанк» таварыштыр хуу дузалап ажил-агыйынга чээли алган чурттакчы чон хөй бе?

—«Россельхозбанк» салбырын маңаа бо үшкү кварталда ажыдар деп турган чүве, шала орайтап тур, оран-савазы кожуун чагыргазында белен улус. Ынчалза-даа сумуда дузалап ажил-агыйын бүрүткеткен 220 өреге бар. Банк таварыштыр чонунуң барык 40 хире хуузу чээлини алган. Хуу мал-маганның өзүп турар чылдагааны ол.

—Юбилейлиг 70 чылын демдегеп турар кожуун-дур. Сайзыралыңың болгаш чедер-четпезиниң дугайында чүнү чугаалап болур силер?

—Каш-ла борбак бажыңнардан бо хүнге дээр мынчаар улуг суму кылдыр сайзырап келген төөгүлүг суур-дур бо. Чону база онзагай: тывалап, орустат, моолдап чугаалаар. Олар амыдырал дээр чүткүлдүг. Мында яды-түрөңги амыдыралдыг өреге барык-ла чок. Өг-бүлө бүрүзү мал-маганны тудуп турар. Бажың-балгадын эде-хере тыртынып, ажил-агыйын холдан салбайн чоруур. Чаңгыс-ла багай чүвези чер ажылыңга таарымча чок. Хөрзүңү элезиннелчек. Суурда 26 садыг точкалары бар. Оларның 23-ү хуу сайгарлыкчыларның болуу, оон аңгыда бүрүткел эрткен 96 сайгарлыкчы бар. Чедер-четпезиниң талазы-биле чүнү чугаалап болурул? Суурга немей бажың тудар чер участкалары төнгөн, шупту черлерни тудуп каапкан. Мынаар хову же салып үндүрүптөр бе дээрге, төлөвилел-дезевилел документациязы негеттине бээр. Ынчалза-даа оон өрте-үнези денди улуг. Чаңгыс топографтыг тырттырылга дээр безин 58 муң рубль болур дээр чорду.

—Ниитизи-биле чонунуң негелделерин хандырып бээр дээр кызып ажылдап тур бис.

Ажылчы чон хуралыңга суурга электрик херек дээр, айтырыгы шиитпирледивис, ол ам ажылдай бээр.

Түннелинде сумунуң тургузукчу хоочуннарынга, шалыпчы күш-ажылчы чонунга, аныяк-өскениге сумувустун 70 харлаан юбилейи-биле изиг байырны чедирбишаан, ам-даа чырыпкылыгы келир үениң сайзыралы дээр кызып ажылдаалыңар деп кыйгырап-дыр мен.

—Каң-оол САТ чугаалашкан. Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Амыдыралчы сан-чуралайлар

Сумунуң ниити шөлу 4405 гектар. Көдээ ажил-агыйга хамаарылгалыг чер шөлу — 3964 гектар. Оон иштинде: тарылга шөлдери — 193 га; мал одарлары — 3138 га; тулааланчак черлер — 2 га; арга-арыгылыг девискээрнннн шөлу — 556 га; суурнуң шөлу — 395 га; суген шөлу — 248 га.

2007 чылдың январь 1-нин сан-чуралайлары-биле Эрзин суурда 24 кудумчу бар. Федералдыг, республика чергелиг болгаш муниципалдыг күрүне албан черлери болгаш организацияларның саны 53, сумуда 13 арбан бар.

Чурттакчы чонунуң саны 3242, оон иштинде херээжен улустуң саны 1726, эр улус 1526, күш-ажыл кылып шыдаар улустуң саны 1796, оларның иштинде ажил чок улус 306 кижин бар. 1349 кижин күш-ажылда хаара туттунган, оон иштинде бүдүрүлгө адырында 391, бюджет адырында 781, федералдыг удуртулгада 170, камгаладылга компанияларында 2 кижин, чээли албан черлеринде 5 кижин ажылдап турар. Күш-ажыл кылып назды четпээн улустуң саны — 1129. Чонну күш-ажылга хаара тудар төптүн даңзызында 118 кижин бүрүткеткен.

2007 чылдың июль 1-нин медээзи-биле малдың баш саны: мыйыстыгы бода мал — 2074, оон иштинде инек — 794, хой болгаш өшкү — 13468, чылгы — 532, хаван — 74.

кредит организациязы чөпшээрди бергенде, ангы айтып тургаш, чээли алыкчы бурзунге долааны бээринин дугайында Тыва Республиканың Чазаның доктаалының төлөвилелин белеткээр;

- чээли алыкчызының долу ады;
-- кредит организациязының долу ады;
-- долаа бээрин хандырып болур чээлинин хемчээли;
-- долаа объектзинин ады;
-- долаага салган объектини өрттээ;
-- долаага салган объектини ажыглаар хуусаазы.

3.4.Тыва Республиканың Чазаның доктаалында үндөзөлгө Тыва Республиканың Чер болгаш эт-хөрөңги хамаарылгазының яамызы кредит организациялары-биле долаа дугайында керээни болгаш чээли керээзин кредит организациялары ат салгаш, чээли алыкчыларынга бээринин керээзин чарар.

Ынчангаш керээге долаа дугайында чээли талазы-биле санаар хууну болгаш кол өрени төлээр талазы-биле хемчеглерге долааны эвээждери көрдүнүп турар.

Долааны камгаладылгасын чээли алыкчыларының чээли курлавырлары-биле боттандырып чорудар.

Шимчeves эт-хөрөңгинин долаазының дугайында керээ, федералдыг хоойлуда тургускан чурум-биле күрүне бүртүкелнге кирер.

Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый яамызының дугайында Дүрүмү болгаш ооң структуразын бадылаар дугайында 2007 чылдың сентябрь 13 № 882 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2007 чылдың август 8-те «Тыва Республиканың Чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый талазы-биле агентилелдин айтырыгы»-ның талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чамдык чарлыктарына немелделерни болгаш өскерилгелерни кирир дугайында» № 133 Чарлыг күүседире-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

- 1.Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый яамызының дугайында Дүрүмү болгаш ооң структуразын коштуунаг калсырылганы-биле бадылаар.
2.Күжүн чидирген деп санаар:
Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың февраль 11-де «Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый яамызының дугайында» № 135 доктаалының 1-ги пунктузун;
Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың декабрь 23-те «Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың февраль 11-де №135

Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың сентябрь 13-те № 882 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый яамызының дугайында ДҮРҮМ

I.Нийти чүүл

- 1.Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый яамызы (моон соңгаар — Яамы дээн) Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органы болур, архитектурага, хоорай тудуунга, тудугга, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый адырынга күрүне политиказын болгаш нормативтиг эргени таарыштырыр ол боттандырып чорудар.
Яамыны кыскалады адаары — Тыва Республиканың Тудуг яамызы.
2.Яамы бодунун ажыл-чорудулгазынга Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың күштүг болуп турар хоойлужуулгалары, а ол ышкаш амгы Дүрүмү удуртулга болдурар.
3.Яамы бодунун ведомствозунун адаанда турар албан черлеринин ажыл-чорудулгазын дүштүрер.
4.Яамыга күрүне өңчүзүн оперативтиг эргелеп-башкараар эргени бээр.
II.Бүрүн эргези

- 5.Яамы;
5.1.Тыва Республиканың Чазанче Тыва Республиканың хоойлуларының төлөвилелин,Тыва Республиканың Чазаның болгаш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын, Яамының ведомство адаанда турар албан черлеринин адырынга болгаш Яамының ажыл-чорудулгазының адырының тургузуунга хамааржыр айтырыгылар талазы-биле болгаш Тыва Республиканың Чазаның өске-даа шиттири негеттинип турар документтерин кирир;
5.2.Россия Федерациязының хоойлужуулгазын күүседире-биле болгаш аңаа үндөзөлгө, Тыва Республика бодунун бүрүн эргезинин хемчээлинге боттускайлаң актыларны хүлээп алыр;
5.3.Яамының ажыл-чорудулгазын тургустунган адырынга ажыл-агыйжы идепкеллиг чорукту хөгжүдер, инвестицияны кириштирер политиканы тургузар;
5.4.Федералдыг тускай сорулгалыг программаларны боттандыраарыга киржир, ажыл-чорудулганын тургустунган адырынга тускай сорулгалыг республика программаларын ажилдап кылгыр болгаш боттандыраар;
5.5.Ажыл-чорудулганын тургустунган адырынга күрүненниң сан-хөө, инвестиция политиказын болгаш инновация политиказын ажилдап кылырынга болгаш боттандыраарыга киржир;
5.6.Яамының ажыл-чорудулгазының адырынга конференцияларны, семинарларны, делгелгелерни болгаш өске-даа хемчеглерин организаастаар;
5.7.ведомствонун адаанда турар албан черлеринге организациястыг-методиктиг болгаш өске-даа дузаны чедирер;
5.8.Яамының адаанда турар албан черлеринин тургузуучу документтерин дүгүржүр;
5.9.ведомствонун адаанда турар адырының албан черлерин хөгжүдер талазы-биле информацияны чыырын, анализтээрин болгаш ажилдап кылырын боттандыраар;
5.10.ведомствонун адаанда турар албан черлеринин ажыл-чорудулгазын сайзырайткыдаар, реформалаар болгаш чартыр талазы-биле саналды ажилдап кылыр;
5.11.Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужуулгаларын практика кырынга ажыглаарын түңнээр болгаш ажыл-чорудулганын тургустунган адырынга күрүне политиказын боттандырганының анализин чорудар;
5.12.Яамының бүрүн эргезинге салдынган сорулгаларны боттандыраарыга болгаш Яамыны тударынга көрдүнгөн Тыва Республиканың республика бюджетинин ашха-хөрөңгинин кол алыкчызы болгаш башкарыкчызы хүлээлгезин боттандырып чорудар;
5.13.Россия Федерациязының, Тыва Республиканың хоойлужуулгаларына дүштүр Тыва Республиканың

4.Өске-даа байдалдарда

4.1.Долаа фондузунун объектилеринин өрттөөн үнелээри болгаш эртир үнелээрин Тыва Республиканың Чер болгаш эт-хөрөңги хамаарылгазының яамызының шиттири-биле чорудар.

Долааже дамчыдып турар Долаа фондузунун объектилеринин өрттөөн үнелээри болгаш эртир үнелээрин долаа дугайында керээге болгаш күштүг болуп турар хоойлужуулгаларының таарымчалыг байдалында дүштүр чээли алыкчызы чорудар.

4.2.Чээли алыкчызы алган чээли курлавырларын ажыглап турарының болгаш ону эгидеринин дугайында отчетту Тыва Республиканың Экономика яамызынче квартал санында кирир хүлээлгелиг.

Тыва Республиканың Экономика яамызы чээли алыкчыларының байдалының күүселдезинин анализин чорудар, чээли керээзинин күүселдезинин дугайында кириген отчетка үндөзилеп, чээли талазы-биле хуунун болгаш кол өрени төлээринин хемчеглеринин талазы-биле долааны хандырыр кызырар болгаш чээли керээзинин байдалының күүселдезинин дугайында информацияны Тыва Республиканың Чер болгаш эт-хөрөңги хамаарылгазының яамызынче кирир.

Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый яамызының дугайында Дүрүмү болгаш ооң структуразын бадылаар дугайында 2007 чылдың сентябрь 7-де №981 доктаалдарында өскерилгелерни кирир дугайында» №1433 доктаалы;
Тыва Республиканың Чазаның 2006 чылдың январь 16-да «Тыва Республикага «Россияның хамаатыларынга — таарымчалыг болгаш чаагайжыттыган чурттаар оран-саваа» мурнады хөгжүдер национал төлөвилелди боттандыраарыга тус чер бот-башкарылга органыра болгаш күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органыра-биле када ажилдажылганын дугайында Дүрүмү болгаш Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый яамызының структуразын бадылаар дугайында» №18 доктаалының 1-ги пунктузун.

3.Тыва Республиканың Култура болгаш информация политиказының яамызы бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солунарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оракакчызы Ш.ИРГИТ.

271.Тыва Республиканың Чазаның доктаалында үндөзөлгө Тыва Республиканың Чер болгаш эт-хөрөңги хамаарылгазының яамызы кредит организациялары-биле долаа дугайында керээни болгаш чээли керээзин кредит организациялары ат салгаш, чээли алыкчыларынга бээринин керээзин чарар.

Ынчангаш керээге долаа дугайында чээли талазы-биле санаар хууну болгаш кол өрени төлээр талазы-биле хемчеглерге долааны эвээждери көрдүнүп турар.

Долааны камгаладылгасын чээли алыкчыларының чээли курлавырлары-биле боттандырып чорудар.

Шимчeves эт-хөрөңгинин долаазының дугайында керээ, федералдыг хоойлуда тургускан чурум-биле күрүне бүртүкелнге кирер.

Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый яамызының дугайында ДҮРҮМ

- бюджетинин болгаш бюджеттен дашкаар фондуларның ашха-хөрөңгини-биле акшаландырып турар хоорай тудуунун болгаш архитектура объектилеринин төлөвилел документациязын база эрте-шынчилел ажилдарын тургустунган чурум-биле ажилдап кылыр болгаш бадыладыры-биле киририн хандыраар;
5.14. хоорай тудуунун болгаш төлөвилел документациязын өөренип көөр болгаш дүгүржүр, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужуулгаларынын тургустунган чурум-биле акшаландырышкынын өске-даа үндөзөлнирин ажилдап тывар;
5.15.хоорай тудуунун болгаш өске-даа төлөвилел документациязын дүгүржүр база боттандыраар, ажилдап кылырының хөдөлүшкүнненин дүштүрер;
5.16.төлөвилел болгаш хоорай тудуунун документациязынга күрүненниң комплекстиг экспертизазын тургустунган чурум-биле чорударын хандыраар;
5.17.Федералдыг бюджеттин болгаш Тыва Республиканың бюджетинин ашха-хөрөңгизи-биле акшаландырып турар шимчeves өңчүзүн объектилеринин тудуунга чер участоктарын тускайлап бээр талазы-биле саналдың инвестиция чагыын хоорай тудуунун документациязын бадылаар үндөзөлгө кирир;
5.18.Тыва Республиканың нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын төлөвилелдерин ажилдап кылыр болгаш Тыва Республиканың Чазаның кирир, а ол ышкаш чуртталга политиказының адырынга, тудугга, чуртталга-коммунал ажыл-агыйында, архитектурага болгаш хоорай тудуунга күштүг болуп турар хоойлужуулгаларны сайзырайткыдаар болгаш өске-даа нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын талазы-биле саналды кирир;
5.19.ажыл-чорудулганын тургустунган адырынга айтырыглар талазы-биле Тыва Республиканың хоойлуларының төлөвилелин болгаш Тыва Республиканың өске-даа нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларын ажилдап кылырынга киржир;
5.20.эрте-шынчилел болгаш чуртталга политиказын адырынга төлөвилел-шынчилел ажилдарын, тудуг, чуртталга-коммунал ажыл-агый, архитектура болгаш чер ажыгалынын ажилын күүседирин организаастаар болгаш тудуг база чуртталга-коммунал комплекзинин кадрларын белеткээр талазы-биле ажилды дүштүрер;
5.21.Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың күштүг болуп турар хоойлужуулгаларына дүштүр хоорай тудуунун ажыл-чорудулгазының адырынга хамаарылганы таарыштыраар болгаш белеткеди хандыраар:
1) Тыва Республиканың девискээринге планнашкынын документациязы;
2) республика деннедиг капитал тудуг объектилерин тударында девискээрин планнаар талазы-биле документация;
5.22. Тыва Республиканың девискээр планынга төлөвилел схемазын болгаш хоорай тудуун төлөвилээринин республика нормативтерин белеткээр талазы-биле күрүне чагыкчызының хүлээлгезин боттандырып чорудар;
5.23.Тыва Республиканың девискээр планнашкынын схемазыга өскерилгелерни кирир дугайында Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органының, муниципалдыг тургузулгарын, сонуургалдыг юридиктиг албан черлеринин болгаш хуу кижилерин саналын өөренип көөр болгаш ооң түнели-биле Тыва Республиканың девискээр планнашкынын схемазыга өскерилгелерни кирир дугайында төлөвилелди белеткээринин таарымчалынын дугайында түнелди берип турарын сайгарып көөр.

5.24. бээринин дугайында шиттирн тургустунган чурум-биле хүлээп алыр (бээринден ойталааны) болгаш чөпшээрди бээр:

- 1) хоорай тудуунун регламентин чер участогуна тудууну чорудуунга салдар чедирбес азы аңаа хоорай тудуунун регламентин тургуспас;
2) республика деннедиг капитал тудуунун объектилеринин тудуунга, чартыр кылырынга, капитал септелгезинге, ооң ишинде чер участоктарын садып алырынга чөпшээрлин берип турар;
3) тудугга чөпшээрди бээрин боттандырганы-биле капитал тудуг объектилеринден ажылгалга кириген объектиге;
5.25.Россия Федерациязының күштүг болуп турар хоойлужуулгазында тургустунган чурум-биле күрүненниң тудуг болгаш чуртталга хайгааралын боттандырып чорудары дээр:
1) капитал тудуунун объектилеринин тудуундан, чартыр кылыры, капитал септелгезинин объектилеринден ангыда, Россия Федерациязының Хоорай тудуунун кодекзинге дүштүр күрүненниң тудуг хайгааралын күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органыра боттандырып чорудар;
2) төлөвилелде бадылаан күрүне стандарттарының, техниктиг байдалынын, тудуунун нормазынын болгаш чурумуунун негелдезин, тудуг-монтаж, төлөвилел, инженер шынчилел дээр, тудуг адырында ажилдарының нормативтиг документтерин, а ол ышкаш тудуг материалдарының, конструкцияларының болгаш кылыгларының бүдүрүлгезинге албан сагыр;
3) объектилерни хүлээп алырының болгаш ажылгалга кириринин чурумун сагыр, ооң ишинде ажылгалга киригеннин дугайында документтерин тургустунган чурум-биле долдурбаанда хамааты болгаш бүдүрүлгө объектилерин ажылгаары болгаш чуртталга бажынарныч көжүп кирери;
4) архитектура-планнашкын даалгазын бээринге болгаш тудугга чөпшээрди күштүг болуп турар хоойлужуулганын тургустунган чурумун сагыр;
5.26.капитал тудугну акшаландыраар, чедир туттунмаан тудуларын хуусаазын кызырар, хоорай тудуунун девискээринин хөгжүдээр, шимчeves өңчүзүн рыногун тургузары, шимчeves өңчүзүн объектилерин эргелеп-башкараары, хоойлужуулганы сайзырайткыдаар болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйын эргелеп-башкараар структура талазы-биле, чуртталга-коммунал ажыл-агыйын адырында четес ажилдарын уруктарын чайладыр болгаш айтырыглары белеткээр талазы-биле саналды Тыва Республиканың Чазанче тургустунган чурум-биле кирир;
5.27.Яамының эрге-хүлээлгезинге хамааржып турар айтырыглар талазы-биле эргежок чугула шиттир хүлээп алырда, медээлерни тургустунган чурум-биле негээр болгаш алыр;
5.28.Яамының ажыл-чорудулгазының адырында кирип турар айтырыглары ажилдап кылырынга эрте болгаш өске-даа организациялары, эртеденнерни болгаш специалистерни кириштирер;
5.29.хоорай тудуунун архитектуразын болгаш тудуунун ажыл-чорудулгазы база чуртталга-коммунал ачыдузазының адырынга нормалары, чурумнары болгаш стандарттары ажылгаар айтырыглар талазы-биле тайылбыры бээр;
5.30. берген лицензияны боттанашкынын доктаадыр азы тургустунган чурум-биле ону хавыраарының дугайында дилегни кирир;
5.31.нормативтиг негелденин хүлээлгелерин хажыкканы тодараттында доозулган тудугну ажылгалга хүлээп алырын болгаш тудугну тургузар, а ол ышкаш Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың күштүг болуп турар хоойлужуулгаларына дүштүр удур хемчегин алыр;
5.32.Россия Федерациязының күштүг болуп турар хоойлужуулгазынга дүштүр хоорай тудууну, төлөвилел бетинин төлөвилел болгаш эрте-техниктиг документациязын бадылаар, күрүне экспертизазын чорудар, дүгүржүр, ажилдап кылыр чурумун тургузар;
5.33.ажыл-чорудулганын тургустунган адырынга күрүне хергеленинге ажилдар чорударында, ачы-дуза чедиринге, ажилдар күүседиринге, барааннар чедиринге чагыглар салырынга күрүне керээзин чарар болгаш конкурстары тургустунган чурум-биле эртирер;
5.34.тудуг болгаш чуртталга-коммунал комплекзинин ажилдакчыларын тудугга, архитектурага, хоорай тудуунга болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый адырынга ачы-хавыазы дээр күрүне шандалдары-биле санаар болгаш хундүлүг аттар тыпсыр дугайында саналды Тыва Республиканың Чазанче кирир;
5.35.чуртталга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлгелеринге ончалалды болгаш ревизияны Тыва Республиканың сонуургалдыг күүсекчи эрге-чагырга органын кириштирип тургаш чорудар, а ол ышкаш Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужуулгаларына дүштүр аудитор болгаш өске-даа хыналдары чорудар;
5.36.ажыл-чорудулганын тургустунган адырынга өске-даа бүрүн эрге-хүлээлгезин бир эвес ындыг эрге-хүлээлгө Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужуулгаларында көрдүнгөн болза, боттандырып чорудар;
5.37.Яамының эрге-хүлээлгезинге хамаарышкан айтырыглар талазы-биле эргежок чугула шиттирлер хүлээп алырда, тургустунган чурум-биле медээлерни Тыва Республиканың күрүне органыннан негеп алыр;
5.38.дүштүрүлгө болгаш дугуржуга, (чөвүлелдер, комиссиялар, бөлүктөр, коллегиялар), ооң ишинде ажыл-чорудулганын тургустунган адырынын ведомстволар аразында органын тургузар;
5.39.Яамының эрге-хүлээлгезинге хамааржып турар айтырыглар талазы-биле юридиктиг албан черлеринге болгаш хуу кижилерге тайылбыры бээр;
5.40. хамаатыларны хүлээп алырын организаастаар, хамаатыларын аас-биле болгаш бюжюмел-биле кириген

дилеглерин үзөндө болгаш долузу-биле сайгарып көөрүн хандыраар, ол талазы-биле шиттирн тургустунган болгаш Россия Федерациязының тургускан хоойлужуулгазы-биле харыны чорудар;

- 5.41. күрүне чагыдындан тургустунган медээлерни бодунун эрге-хүлээлгезинин деннелинге камгалаарын хандыраар;
5.42.Яамының болгаш бодунун ажыл-чорудулгазында турар албан черлеринин мобилизация белеткелин хандыраар;
5.43.Яамының ажыл-чорудулгазының үзөндө чыгып келген архив документтерин ажылгаарын, чыырын, шыгжаарынын болгаш үчөдунүн талазы-биле ажилды Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужуулгаларына дүштүр боттандырып чорудар;
5.44.Тыва Республиканың тудуг комплекзинин хөгжүдөзүнүн кыска болгаш үр хуусаалыг прогнозу ажилдап кылырын боттандыраар;
5.45.тудуг материалдарын үлетпүрүн эргелеп-башкараарын боттандырып чорудар;
5.46. Тыва Республиканың ашха-хөрөңгизи-биле социал-культура адырында ажилдарни чартыр кылырын болгаш капитал септелгезинин талазы-биле ажилдарны чорударының хуусаазын болгаш хемчээлин дүгүржүр;
5.47. адырга кадр политиказын тодардыр, Яамының организацияларының болгаш ведомство адаанда турар албан черлеринин база эргелеп-башкараар органынга кадрларны шилир болгаш кадрлар курлавырын тургузары харысалганы бодунга алыр;

III.Ажыл-чорудулганын организациязы

6.Яамыны сайт удурттур, ону Тыва Республиканың Чазаның Даргазы ол эрге-дужалга томуйлаар болгаш эрге-дужалындан хостаар. Ажыл-чорудулганын тургустунган адырынга күрүне политиказын боттандыраар болгаш Яамынын бүрүн эргезинде салдынган сорулгаларын күүселдезин харысалганы сайт бодунга алыр.

Сайт үш оракакчыларгы болур, сайттын киргени-биле Тыва Республиканың Чазана ол эрге-дужалында томуйлаар болгаш эрге-дужалындан хостаар.

Сайт түр када чок турган үедө, ооң бүрүн эргезин оракакчыларын кайы бирээни күүседир.

Сайттын оракакчыларынын санын Тыва Республиканың Чазана тургузар.

7.Яамынын структуралыг кезектери килдистер болгаш хайгаарал талазы-биле инспекция болур.

- 8.Яамыга:
8.1.коллегияны;
8.2.техниктиг чөвүлелди;
8.3. архитектура-хоорай тудуунун чөвүлелин тургузар.

Коллегиянын составын Тыва Республиканың Чазана бадылаар.

Техниктиг чөвүлелдин составын, архитектура-тудуг чөвүлелин болгаш ооң дугайында чурумну сайттын дужаалы-биле бадылаар.

9.Сайт:

9.1.бодунун оракакчыларының аразында эрге-хүлээлгезин хуваар;

9.2.Яамынын структуралыг кезектеринин дугайында Дүрүмү бадылаар;

9.3.тургустунган чурум-биле Яамынын ажилдакчыларын эрге-дужалында томуйлаар болгаш эрге-дужалындан хостаар;

9.4.Яамыга Тыва Республиканың күрүненни хамааты албанын эртирип турары-биле холбашкан, күрүненни хамааты албанынын дугайында айтырыглары Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужуулгаларына дүштүр шиттирлер;

9.5.Тыва Республиканың республика бюджетинде көрдүнгөн акшаландырышкына дүштүр бадылаан хемчээлинге, күш-ажыл төлөвилеринин фондузун база чарыгдалдар сметаын тудар болгаш Тыва Республиканың Чазаның тургускан хемчээлинге Яамынын штаттыг чурумун бадылаар;

9.6.Яамынын болгаш ооң адаанда турар албан черлеринин ажыл-чорудулгазының көргүзүлгелерин чылдың ажил планын бадылаар, а база оларнын ажил-чорудулгазының дугайында отчетту;

9.7. Яамынын ажыл-чорудулгазында турар, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органынын ажилдакчыларынын болгаш Яамынын ажилдакчыларынын албан күүседиринге кирип турар дужаалдарны, айтышкыннары бодунун эргезинин деннелинге үндөүр;

9.8.Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың күштүг болуп турар хоойлужуулгаларына дүштүр өске-даа эрге-хүлээлгезин боттандырып чорудар;

9.9.Яамыны тударында көрдүнгөн акшаландырышкынын чарыгалын ээлчеглиг сан-хөө чылында Тыва Республиканың республика бюджетинде көрдүнгөн ашха-хөрөңги-биле боттандырып чорудар;

10.Яамыны тударында көрдүнгөн акшаландырышкынын чарыгалын ээлчеглиг сан-хөө чылында Тыва Республиканың республика бюджетинде көрдүнгөн ашха-хөрөңги-биле боттандырып чорудар;

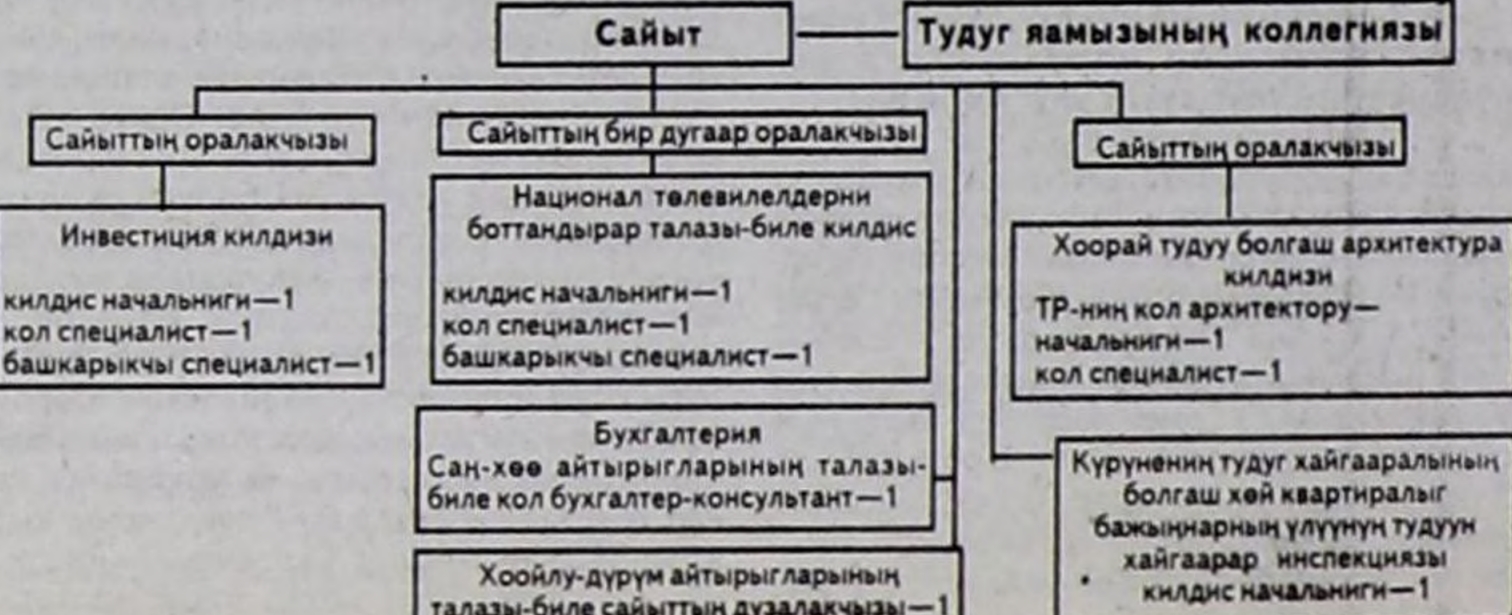
11.Яамы юридиктиг албан чери болур, бодунун адын долузу-биле бизнесп болгаш Тыва Республиканың күрүненниң Судде демдээн чурраан таңмалды, өске-даа таңмаларды, штампылыг, тургустунган хевиринин бланкылыг болгаш Россия Федерациязының хоойлужуулгазынга дүштүр атыккан агар сангы болур;

12.Яамыны дүжүренин болгаш эде организаастаарын күштүг болуп турар хоойлужуулгага дүштүр Тыва Республиканың Чазанын Шиттири-биле боттандырып чорудар.

13.Яамынын турар чери — Тыва Республика, Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың сентябрь 13-те № 882 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый яамызының структуразы

Тываның мурнуу-чөөн кызыгаарында турар бо кожууннун адын «Эрзин» деп адааны ужурлуг. Чогаалчы Чооду Кара-Күскениң бир-ле шүлүүнде «Эрзин» деп сөс элдептиг сөс, «Эрзин!» дээниг, «Эр сен!» дээниг, эрим хайнып чоруурумнун эми-дому ында ышкаш деп бижээн одуругларынга каттышпас аржавыс чок. Элезинниг бүүрелчиңнер аразында эриин каастаан Төре-Хөлү, дээрже чоргаары кончуг дүндүүштелип үне берген Таңды-Уула, Сенгилен тайгалары, агып баткан аржаан суглуг Эрзин хеминиң эриин дургаар чурттаан ажил-ишчи чоннун аразындан Тыва чуртунуң депшилгелиг сайзыралынга үнелеп четпес үлүг-хуузу кириген – эртемден, башкы, эмчи, дарга, малчын, тараачын дээш, кандыг улусту чок дээрил. Оларның бирээзи – Эрзин ортумак школазының 1984 чылдың доозукчузу, Тыва Республиканың Төлээлекчилер палатазының депутаты Шолбан Идамчапович КЫРГЫС-биле кыска чугааны кылдывыс.

ЧОНУМ-БИЛЕ

— Шолбан Идамчапович, бодунарның ук-төөгүңерни номчукчуларга кысказы-биле таныштырып көрүңер.

— Мен 1967 чылда Эрзин кожууннун Нарын сумузунга ажил-ишчи, бөдүүн өг-бүлениң дун оглу болуп төрүттүнген мен. Ачам Идамчал Федорович Каганович бүгү назынында ыяш ажил-агый черинге ак сеткилдиг ажилдап чораан. Амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада. Авам Любовь Түлүш-овна Дамба-Хуурак бо хүнге чедир Эрзин ортумак школазында эге класс башкызы болуп, бичи чаштарны эртем далайынче эжиндирип, амыдыралының оруун айтып чоруур. Дунмам Буян Кызыл хоорайда ажилдап чурттап турар. Бодум школа соонда, Кызылдың күрүнениң башкы институтунун филология факультетинге дужаап киргеш, орус дыл башкызы мергежилдиг доостум. 1986-1992 чылдарда Германияга эр кижиниң ыдыктыг хүлээлгези – шериг албан-хүлээлгемни эрттирдим.

— Каян политиктиг амыдыралыңар кокпазын изээн силер?

— Чонумнун хүн бүрү амыдыралында бо-ла таваржып кээр айтырыгларны бичимден тура медресеп өзүп келген болгаш ка-жан 1998 чылда Улуг Хуралдың соңгулдаларының үезинде эш-өөрүмнүн сүмелээни-биле бодумну Бай-Даг соңгулда девискээринден депшиткен мен. Ынчан мээң-биле кожууннун бодундан, хоорайдан келген хөйге билдингир улуг дужаалдыг даргалар дээш, элээн хөй шыырак, чоңга ат-сураа билдингир улус адын депшиткен чүве. Түннелинде Бай-Даг чонунун хөй кези менээ бүзүрелин илереткен. Ынчаар политикаже кокпа оруумну изеп, чонум дээш ажилдап кирипкен мен.

— Кокпа оруунар ам чоннун чоон, улуг оруу болу берген-дир дээр болза, хөөредиг болбас боор. Чонундар силерни үш катап улаштыр соңгуп турар. Харын-даа бо сөөлгү соңгулда үезинде 93 хуу үнү алганының чажыды чүде ирги?

— Соңгукчуларым-биле үргүлчү сырый кады ажилдап, оларның амыдыралында тургустунул келген айтырыгларын шиитпирле-жиш, чагыын күүседип берип, оларның бай-лак дуржулганын бодум өөренип, кады сүмележип чоранында чадалчок. Ийи дугаар соңгулдада чүгле Бай-Даг эвес, Мөрен сумузу соңгулда девискээри каттышкан турган. Ол дээрже депутат кижиге мурнундаагызындан-даа улуг харысалганы онаа-ган дээрзин угаап билген мен. Баштайгы соң-гулдага чонум дээш чүңү кылган мен, а ийиги соңгулдада — чонумнун мурнунга дөрт чыл иштинде чүңү кылып бергенимни хынаан улуг шылгалда болган. Түннелинде чонум база катап улуг бүзүрелин илереткен. 2006 чылда болган соңгулдаларга мээң сес чыл иштинде кылган ажилымны түңнеп, чонум база катап долузу-биле менээ бүзүрелин илереткеннге өөрүп четтиргенимни илерет-пес аргам чок.

— Силерниң чонундар дээш кызы-маккай ажилдап чорууруңарга өг-бүлелерниң үлүг-хуузу улуг боор аа?

— Ийе, мээң чонум дээш шак мынчаар ажилдап чоруурумга өг-бүлемниң менээ соруу-күшү хайырлап, хей-аът кирип, мени бүгү талазы-биле доктаамал деткип чоруу-рунга чоргарларны мен. Өвм ишти Саида Александровна Кыргыс боду эрге-хоойлу органнарында судьялап ажилдап чоруур. Улуг уруум Аида Томск хоорайда авазының соон салгап, келир үениң юризи болуру-биле 3-жү курста өөренип турар. Томск хоорайда тыва студентилер чыгыжының президентизи. Бичи уруум Айзана Кызылдың 15 дугаар

школазында 6 класста. Олар мээң улуг ына-ныжым, бүзүрелиг даянгыжым база сүмелекчилерим-дир.

— Силерниң соңгукчуларыңарга көргүскен боттук дузаңарны шуптузун маңаа чугаалажыры болдунмас боор. Чүгле каш чижекке доктап көрээлиңер.

— Шупту айтырыгларны долузу-биле шиитпирлээн мен дээр болза хөөредиг болу бээр боор. Ам-даа чедир кылыр айтырыглар хөй. Чонум менээ бүзүрөп турар болганда, мен чонумга бүзүрээр мен. Үш улай соңгук-кан үемде яды-түренги чоруктан ушунар, каш урууларның деткимче акшазын өстүрер дээр чижектиг тыва чонумга таарымчалыг болгу дег хөй-ле хоойлуларны хүлээп алы-рынга бодумнун үлүг-хуумну кириш-тирдим. Социал адырлар талазы-биле коми-теттин кежигүнү болганымда, ажилымның кол угланыышынында социал айтырыглар колдап турар.

Ажилымның база бир кол сорулганы соңгукчу чонумнун дилээн хандыраары, олар-ның-биле кады сырый ажилдаары. Чединмес өг-бүлелерге янзы-бүрү чингелдегил дузаны чедирери, малчыннарның кириген дилегле-рин өөренип көргөш, оларның-биле кады хамаарылгалыг яамы, албан черлерге чедип, эки талазынче шиитпирлежип бээр, Кызыл хоорайда болгаш Тывадан дашкаар өөр-енип турар ажы-төлге боттук болгаш сагыш-сеткил дузаны чедирери, малчыннарның кадыкшылынче кичээнгейни салып, Кызыл-дан эмчилерниң комплекстиг үнүшкүнүн организаастаары, кожуун, суму даргалары-биле кады сүмележип, кады ажилдажыл-ганы чорудары, кожууннун сайзыралы, кыш-ка белеткел, аныяк кадрларны белеткежири дээш, айтырыглар муңзаваас. Өскүс-чавыс ажы-төлдү, чединмес өг-бүленин, көдээ малчыннарның уругларын бодумнун акша-тегеримин-биле чыл санында Абакан, Крас-ноярск хоорайларже экскурсияладып, де-мир-орукту көргүзүр, зоопарк, аттракцион-нар сонуургадыр, дыштанылганын ажык-тыг, солун эрттирери, Владивосток хоорай-да «Океан» лагеринге, Красноярскинниң бол-гаш «Шира» курорттарына уругларны ха-лас дыштандыраары дээр ажилдарны кыс-казы-биле адап болур. Оон аңгыда «Россия-ның уруглары» деп Федералдыг програм-

Эрзин ортумак школазының 70 чылынга

Чайын уруглар-биле кады.

ЧОРГААРЛАНЫП ЧОР МЕН

мага даянып алгаш, өскүс уругларны Кремльге болур чүрттүн Президентиниң Чаа чыл елказынга киржир айтырыгларны чыл санында организаастап турдум. Өскүс, чединмес амыдыралдыг уругларны чыл санында Чагытайга дыштандырып келдирис. Бо чылын кожа-хелбээ Моолдун Улангом хоорайда турар «Хархираа» аттыг уруглар лагеринге кезик-чамдызын дыштандырдым. Чонумнун дилээн сеткилим-биле хүлээп ап, күүседип, тус черин удуртуучулары, Чүгле бодумнун соңгуктан девискээримге эвес, а кожуунга ажыктыг ажил-херектерни кожууннун чагырга даргалары-биле кады сүмележип, бот-боттарынысты деткижи-п кылып турар бис. Моолче оорлаткан мал-дарны эгидери-биле, бодумнун чарыг-далым-биле малчыннаримны эдертип алгаш, Моолче кирип, тус черин удуртуучулары, эрге-хоойлу ажилдакчылары-биле ажил-херекчи чугааны кылып, моон соңгаар кады ажилдажылганы чорударын дугуруш-пушаан, оорлаткан малыныстың хөй кезин эгидип алдывыс. Депутат кижиге хоойлу езугаар чөпшээрэн ийи хире муң компен-сация акшаны шуптузун база бодумнун артыкшылдыг акшамны бо чижектиг ажил-дарга чарыгдар-дыр мен.

Тыва аныяк спортчуларга өг-бүлемниң мурнундан деткимчени көргүзүп, оларның орук чарыгдалын, шаңнал фондунун тургус-чурунга дузалажып-даа турдувус. Кожуун, суурларга эрткен спортчу маргылдаалар-дан эгелээш, делегейниң баштайгы тыва чемпиону Аяс Сояныи Сибирь зоназынга чемпионнап турарындан эгелээш, удаа-дараа деткичизи болуп, тыва уран чүүлге билдингир, чоннун ынак ыраажылары Аяс Данзырын, Айдис Араптан, Любян Лойгу оларга база дузаны бо-ла кадып турдувус.

— Амгы үеде кылып чорудуп турар ажылаңар дугайында каш сөс-биле чугаалап бээр силер бе?

— Удавас Тывага демир-орук тудуунун, кокстуг, хөмүр-даш уругайының талазы-биле айтырыглар боттанып эгелээрин ном-чукчулар эки билир. Келир үеде төрээрн Тыва-вавыска өскээртен эвес, национал кадрла-рывыс ажилдазын дээр күзеллим-биле, чоок-та чаа ажилым аайы-биле Новосибирск хоорайда Демир-орук транспорту Федералдыг агентиделиниң Сибирь девискээринде баштаар чериниң даргазы Игорь Влади-мирович Мицук-биле демир-орук талазы-биле дээди, ортумак өөредилге черлеринге, Кемерово хоорайда хөмүр-даш, алдын казар тускай мергежилдиглер белеткээр колледже тыва студентилерни бюджеттиг олутка өөредип бээр дугуржулганы кыл-дым. Мону бистиң Чазаавыс деткиир дээрзинге бүзүрелим улуг.

— Редакцияга силерниң адыңарга Сенгел тываларыңдан өөрүп четтиргенин

илереткен чагаа келген болгай.

— Сенгел тываларының дугайында оон мурнунда-ла билир турган мен. Кызылдың 9 дугаар школазында Дайна башкы-биле чоок таныш бис. Эрткен чылын Сенгел сумунун 80 чыл оюн демдеглээр хемчегге киржир тыва төлээлер составынга кирип, ол чоңга чедер аас-кежиктиг болдум. Хан төрөл чону-вус-биле чугаа солчуп, аяк шайын аартап, оларның амыдырал-чуртталганы кара-биле көрдүм. Ынчан чоруп тургаш-ла, өске күрүнеде чурттап чоруур төрөл чонувуска бодум хуумда эвээш-бичини-даа болза дуза-ны кадар деп түңнелди үндүрген мен. Амгы үеде Кызылда ортумак өөредилге черле-ринде 7 хире сургуул өөренип турар. Олар-ның бирээзин бодум чалап алган мен. Бир-ле дугаар өөренип кээрге, Тывага турумчуп, ижигип алырынга боттук дузаны кадып, бо хүнге чедир үргүлчү карактажып тур мен. Бо чылын чайын Сенгелден 5 бичи уруг-ларны «Байлак» лагеринге чалап экеп, дыш-тандырдым. Ажы-төлдү ада кижиге болганымда, келир үеде бистиң чаштарывыс бот-боттарын хүндүлежиш, «Мен тыва мен» деп ырызын чоргаар ырлап, чурттаар ужурлуг.

— Өг-бүлелер-биле чайы дыш-танылганыңарны, хостуг үңерни канчаар эрттирикээр-дир силер?

— Өг-бүлөвист-биле Тывавыстың эм суглуг аржаан хөлдеринге, машина-биле туристээринге база арыг агаарга дыштаны-рынга ынак бис. Россияның янзы-бүрү хоорайларына, Германияга, Египетке, Моолга дыштандыдыс. Черле даштык чурттарга, ылаңгыя Моолга чоруп тургаш эскерген бир чүүлүвүс кижиге бүрүзү национал чоргаа-ралын бедик кылдыр ап чоруур. Олар дег хүн бүрүде кедип шыдаваза-даа, оода-ла Шагаа биле Наадым байырлалдарывыста кедип тураалыңар деп чонумну дилээр-дир мен. Тыва национал хеп дугайында хоойлу, хүлээп алырының дугайында ажык чагааны Чазакче болгаш Улуг Хуралче кириген мен.

— Бо айның 28-те сумуңарның база төрөэн школаңарың 70 чыл ою болур болгай, чаагай күзээшкин-биле кыска чугаавысты доозарың чөпшээрер көрүңер.

— Чонумга ийи дакпыр улуг байырлалын таварыштыр изиг байырымны тутпушаан, кадык-чаагай чуртталга, хей-аът, аас-кежик өг-бүлө бүрүзүңге доктаар болзунам. Төрөөн школамга ажилдап чораан болгаш бо хүнде ажилдап турар шупту башкыла-рынга, ажилдакчыларга изиг байыр чеди-рип, хоочун башкыларымга курлак чедир мөгөйбишаан, аныяк башкыларга соруу-күштүг чаа-чаа чогаадыкчы күзээшкиннерни йөрээдим. Бот-боттарынысты деткип, моон-даа соңгаар улам сырый кады ажилдарын күзээр-дир мен. Байырлалыңар-биле, төрээр чонум!

Карак четпес чиргилчинниг ховуларында чоргаары кончуг өттөөн чирең-кызыл төвөлери, хая-дажын кырлай хере тепкен, хоор-сарыг ышкы-хойлары, сырын удур чаржып киштөөн чыгырчак, чыраа чылгызы, ажилчын, малчын чоннун амыдыралының кокпа оруктары, суурну каастай туткан шевергин чараш бажыңнары... бо шупту-ла 70 чылын уткуп турар эрзинчилерниң кыш-ажылы чырың шимези-дир. Олар чеди чызын малын малдап, тайга-таңдызының олча-омаан четтирип, бурун өгбелериниң ыдык чаңчылдарын сагывышаан, хей-агды көдүрүлүшкүңүң, таңды сыннарыңа ак-көгүңүң дээжини чажып чалбарышаан...

Сайлык МОНГУШ чугаалашкан.

Өг-бүлө архивиниң чуруктары.

Мөңгүн-Тайга ко-жуунун Хиндиктиг-Хөлде балык тудар «Кадыргы» көдээ ажил-агый кооперативин М.И.Дем-бирел удуртуп ажилдап чоруур. Ол арат-тараачын ажил-агыйлары республикага ажиттынып эгелээрге, 95 чылдан эгелээш, бо хүннерге чедир балык ажил-агыйында дөргүл-төрөлдөргө, эш-өөрүн чыып алган ажилдап чоруур. Оларның ажил-агыйының угланышкыны, план-сорулгалары база нарын айтырыгыларының талазы-биле чугааны бистиң корреспондентивис ооң-биле кылган. Бөгүнкү номерде ук интервьюну силерге бараалгаттывыс.

«Агроулетпур комплекзин хөгжүдери» национал төлөвилел

ООЛДАРНЫҢ ТУРА-СОУУ — "ДАЙЫНЧЫ"

—Ажил-агыйыңар кажан тургустунганыл база кандыг ажилдарны боттандырып турар силер, Май-оол Иргитович?

—Бистиң «Кадыргы» кооперативи 2006 чылдың май 28-те бүртүктинген. Мурнуку үелерде хуу сайгарлыкчы бооп ажилдап турган бис. Национал төлөвилелдер амыдыралга боттанып эгелээрге, хуу сайгарлыкчы ажил-агыйга ажилчын күш, ажилчын туруштар немей тургузарының аргазы чок апаарга, кооперативи тургустувус. Боттандырып турар ажилывыстың угланышкыны, сорулгазы, хуу сайгарлыкчы-даа, кооператив апарганывыста-даа — чаңгыс. Бирээде, Хиндиктиг-Хөлден балык-байлаңны тудар, ийде ук балыкты болбаазыраткаш, оон продукция үндүрер. База бир сорулгавыс көдээ ажил-агыйың чиг эдин болбаазыраткаш, ону хереклекчилерге чедирер. Мону боттандырып дээрге, ажилчын туруштар немей ажыдары хереклеттине бээр, ону организастаарыңа акша-хөреңги айтыры тургустунуп келир. Ону кайыын алырыл? Банкыдан чээли алыры эргежок чугула болу бээр. Бистиң бо ажилывыс национал төлөвилелдин сорулгаларыңа дүгжүп турар деп санап турар бис. Чүге дээрге, кылган-туткан продукция-высты бис көдээниң чонунга — төрөөн кожуунууска чедирер-ле болгай бис. Ийи дугаарында, кожуун девискээрден үнер арганы база бодап турар бис. Бистиң бо хүннерде кылып турар ажилывыс

— балыкты туткаш, баштайгы арыглалын чоруткаш, хереклекчиге чедирп турар бис. А төңчү болбаазырадылгазыңа чедирер дизе, биске амгы үенің чаа технологиязы езугаар дериг-херексел негеттинип келир. Ону садып алырыңа банкыдан чээли алырының айтыры тургустунар. Боттары-выстың бичии кирип ап турар ооругавыс аңаа кайын күш чедер. Кооперативти тургускан чылда-гааны — аңаа 25-30 хире ажилчын турушту боттарывыс тургузуп ап болурунун аргазы бар. Ол күш-курлавырларың долузу-биле шигээдиң алыр дээш салдынып турар сорулгаларывыс бар. Бистиң тудуп турарывыс хөл кадыргызы кандыг-даа артынчы чок продукция кылдыр санаттынар. Биске банкыдан, Чазактан, Көдээ ажил-агый болгаш аъш-чем яамызындан деткимче көргүзөр болза, алгыны, дүктү болгаш өске-даа көдээ ажил-агыйың малдан ап турары продукциязың база маңаа сайгарырының аргазы бар. Чижээлээр-ге, балык болгаш этти болбаазыраткаш, консерва кылыр биче цехти тургузуп ап болгай.

—Ону кылып бүдүрери чүге болдунмай турарыл? Акшатогерик, чээли айтырыңдан аңгыда өске чылдаганыңар база бар бе?

—Эң-не берге чүве көдээ чурт-такчыларның болгаш биче хевирниң бүдүрүлгелериниң мурнунда дыка улуг моондак-шап-тараазыннар бар. Төп-даа, Тываның-даа телевидениезинден дыңнап олурарга, национал төлөвилелдер дугайында дыка эки, шап-тараазын чок кылдыр чугаалап турар болур-дур. Херек кырында документи-лер чыып, ону кылдыртып алыр дээш маңаап эгелээрге, дыка улуг шап-тараазыннар, моондактар туруп кээр. Чижээлээрге, бир бүдүрүлгениң удуртукчузу кижини ол-ла банк, ол-бо албан черлерин кезип, херек документи-лерни чыып алыры кон-чуг шүүттүг. Ол кижини, ажи-биле чугаалаарга, ажил-агыйың шуут-ла октапкаш, ажил-агыйың сегидип алыр, чонга бараан-продукция бүдүрүп бээйн, ажил-агыйга хаара тудайн, олар акша-төгөрик ажил-дап алзын деп бодаарга, албан-организация черлериниң талазындан дыка хомуданчыг болгаш бистиң байдалывыска дүүшпес хей-ле чүүлдөр бар...

—Дорту-биле чугаалаар болза, кандыг бергелерге тавар-

жып тур силер?

—Мөңгүн-Тайга ко-жуундан ажил-агыйың бүртүкедип алыр дээн кижини Чадананың №4 үндүрүг инспекциязынга бүртүкел эртер. Документи-лерни 5 хире хонук манаар. Оон Кызылга келгеш, бизнес-план кылыр, доо барып, бо кээп, хамык документи-лерниң чедер-четпес чүүл-дерин кылдыртып турунда — үе талыйып баар. Ында дыка-ла хей негелделер бар, оларда боттаныр-боттанмас-даа чүүлдөр хей. Чижээлээрге, долаага салыр өңчү, чер дугайында айтырыг бергедээшкени-нерни тургузуп келир, техника-дериг-херексел садып алырда оон өрттээниң 20 хуузун бодунун агар санындан акшаландырыр деп чүве база бар. Оон аңгыда эът болгаш балык продукциязын камгалаар холодильник азы ону сөөртүр тускай транспорт садып алырда, завод-бүдүрүкчү-биле дорт барып керээ чарар негелде база бар. Чүге дизе, акшаны туда бербес, холга тудуспас, саазын кырында чоруп турар. Ырак черге ажил-агый удуртукчузу кижини чедип, керээ чарып, дедир кээринге кайы хире улуг чарыгдал үнерил? Оон ону барып алыры, эккеп алыры база бар болгай. Бо чижектиг хей моондактар сайгарлыкчы чонга хостуг арга, ажык орук бербейн турар. Ынчангаш көдээ ажил-агый кооперативтерин, арат-тараачын ажил-агыйларың, хереклекчилер кооперативтерин сайзырадып хөгжүдериңге бо чижектиг моон-дактар удуртукчуларның хөңнүн карартып, идегелин өжүрүп турар деп бодаар мен. Бир кижини чаа чүүлдү эгелеп кылыр дээрге, беш кижини дуй туруп турарга, ажил-иш канчап чогуу-бүдөр. Кызыл хоорайың рыноктарын эргип-кезип көөрге, Тываның бодунун бүдүр-гени продукция чок болур-дур. Ажи-биле чугаалаарга, бичии соктап каан далган, саржаг бар. Тываның балыының сайгарылгада кирип турар продукциязының үлүү чаңгыс хуу безин четпес болду-ла бе. А арткан 99 ажык хуузу Саян артындан кээп турар. Тывада 260 ажык улуг-биче хөлдер бар. Ында балык курлавыры четчир. Ону боттарывыс шигээдиң ап, шыда-вайи турарывыс ол-дур. Херек кырында тус черниң чурттак-чылары ону шигээдиң, ону сайга-

рып-сайзырадыр дээрге, деткимче көргүзөр хамаанчок, ажык орук бербес-тир.

—Кымнар ажык орук бербейн турарыл, балыктаар чөпшээрел талазы-биле бе азы өске чылдаганыңар бар бе?

—Чаңгыс балык ажил-агыйың ажи-биле турар кижиниң мурнунда 6-7 хире хыналда органыры туруп турар: экология, балык инспекциязы, 1998 чылдан бээр «Убса-Нур ыйгылаажы» бойдус-био-сферлиг заповедник тыптып келген, олар мырыңай шаптыктаар, күрүнең бойдус комитеди, көдээ ажил-агый талазы-биле сөөлгү чылдарда тургустунган, оон мурнунда балыктаашкын талазы-биле агентилел деп чер, санитар-эпидемиологтук станция, өрт-хайгаарал албаны дээш-ле, организациялар-ла хей. Олар келгенде чүлге протокол долду-рар, хей негелде кылыр, харын-даа мону кылып алган-дыр силер, чүү четпезил дээш деңге олуруп алгаш сүмелешкен чүве-даа чок. Кандыг үндезинге протокол долдуруп турары база билдинмес. Херек кырында олар биске юридиктиг болгаш эрге-хоойлу талазы-биле информация бербейн турар. Келген-не кижини торгаал-ла-торгаал, үжээшкин-чиндишкин. Ындыг аажылал — дорамчылаашкын кылдыр санаттынар. Кижини бодаарга, чаңгыс черден чөпшээрелди алгаш, чаңгыс черге отчетту дужаап турар болза эптинг-даа ышкаш. Бисте Тывада Эриннин Төрө-Хөлде, Сүт-Хөлде, Кара-Хөлде, Чагытайда, Азапта, Улуг-Хемниң далайда дээш, ажилдап турар балыкчылар база мээң бодап турарым ышкаш бергедээшкени-герге таваржып турлар боор. Тывада бар балыкчыларың чаңгыс организация хайгааралга алгаш, хынал-контрольдаар кылып каар болза эки хире. Ам дээрге, ко-

жуунда статистика эргелели, көдээ ажил-агыйың балык-хайгаарал килдизи, федералдыг ыңдыг албан чери, «Убса-Нур ыйгылаажы» — шууту отчет негеп келир. А бо сөөл-гүзү шуут-ла «бажывыс аарыы». Хөл кыдыыңа соодукчу, биче хевирниң цехтерин ажыдар дээр-ривиске, турар черивисти камгал-лдыг девискээр деп баары ам билдинип тур. Херек кырында холувуста бүгү назыда салгал дамчырының херечилели бар. 1994 чылда, балыктап эгелээрвисте, «Убса-Нур ыйгылаажы» заповед-никтиң изи-чыды-даа чок турган. Бистерге бо черни камгалалдыг девискээрже кириревис ол деп, кым-даа келбээр.

—Материал-техниктиг хандырылганыңар кандыгыл?

—Үш хемелиг бис, аңаа мотор-ларывыс харын эргижирээр. Чет-килерни бодувустун күжүвүс-биле тыптынып алган бис, база-ла үргүл-чү септеп-селиир. Колдунда-ла кирип алган ооругавыс-биле-ле кывар-чаар чүүл болгаш өске-даа дериг-херекселдерни садып алыр-дыр бис. ДТ-75 тракторлуг бис. Кышкы үеде хөлче орук хагдынып калыр. Бодувуста амдызында МИЧ-терден чүлге радио бар.

—Хөлден тудуп алган балыыңарны кайнаар сайгарып турар силер?

—Туткан продукциявысты суурда чон ап турар, чамдык албан черлери, организация-биле керээ дугуржугалыг бис. Кожавыста Алтай Республикаың суур-ларынче база чорудуп турар бис.

—Ажилчыңарыңар тура-соруу кандыгыл?

—Ажилдап турар оолдарывыс аразында өкпе-дарыш чок, найы-ралдыг, бир дем-биле ажилдап чоруур. Ниити тура-соруу «дайын-чы». Ынчангаш чуртувусту сайзы-радып, ону ээлеп чурттаар дээш кызып чор бис.

—Чээли айтырың шии-тирлеп аптар болза, чүңү садып алыр сорулгалыг силер, Май-оол Иргитович?

—Ол бүтпес болза, бодап-сорулгаларывыс хоозун болур. Эң улуг айтырыг ол. Бир эвес, бурган өршээп, чээли айтырың шии-тир-леп апсывысса, 55 км черде төпче хөлдүн чиг балыын туткаш, дораан киригеш, аңаа болбаазырадып, соок, изиг ыштаашкын кылып, котлета, манчы кылып, балык фарыжын чоп сайгарып болбас деп. Ынчап кээрге, көдээ чонга хей ажилчың туруштар немей-р. Харын-даа хөлдүн кыдыыңа баа-за ажи-биле, оон дорт-ла херек-лекчи үндүрүптеринге белеткеп турар болза суг дыка-ла эки. Про-дукцияның бот-үнезиниң өрттээ база чиигээр болгай.

—План-сорулгаларыңар талазы-биле санаашкыннар кылдыңар бе?

—Ийе, боттарывыстың мында кылып алганывыс санаашкыннар бар: кайы хире ооруга кирип ап болурул, чарыгдалдыг кезээ чүү хирел, келир үеде сорулгазы кан-дыг бооп болурул, балыкты көвү-дедир тудуп эгелээр болза, бой-дуска хоразы кандыгыл, ажыктыг талалары чүл дээн чижектиг. Бо санаашкыннар-биле көдээ ажил-агый сайыды В.И.Енданга кирер деп тур мен. Ол черле бир арга-сүмени кадар боор деп-ле бодап тур мен.

Каң-оол САТ чугаалашкан.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

ТЫВАНЫҢ САЙГАРЛЫКЧЫ ЭВЕС ОРГАНИЗАЦИЯЛАРЫ ГРАНТ ДЭЭШ ЧАГЫГНЫ КИИРИП БОЛУР

2007 чылдың октябрь 12-ге чедир Тываның сайгарлыкчы эвес организациялары күрүне деткимчезин алыры-биле конкурсе чагыгны кирип болур. Ол конкурсту Россияның Президентизи эрткен чылын саналдап кийрген. 2006 чылда ындыг конкурска Тываның 6 сайгарлыкчы эвес организациялары киришкен, оларның ийизи тилекчилер болган. Ол болза Кызылдың «Прогресс» деп өөредилге төвү база «Эртем» деп Тываның эртеденнер эвилели боттарының кийрген төлөвилелдеринге 1 млн. хире рубльди алганнар. Бо чылын ол конкурсту катал чарлаан.

Россия Федерациязының Президентизинин 2007 чылдың июнь 30-де «Хамааты ниитилелдин институттарын хөгжүдеринге киржил турар Чазакка хамаарышпас сайгарлыкчы эвес организацияларны күрүнен деткирин 2007 чылда хандыраарының дугайында» айтышкыны езугаар сайгарлыкчы эвес организациялар аразынга конкурс эрттиреринге күрүнен субсидия алган болгаш ооң түңнелдери-биле социал уjur-дузалыг төлөвилелдерин боттандыраарына грантыларны ылгал бээр алды организацияны (СЭО-операторларны) тодараткан.

Ыңчангаш чагыг кийрген организациялар боттарының ажил-чорудулганын хевириниң айы-биле ол алды организацияны аразындан бирээни шилип алгаш, оларның адресинче чагыгны чорудар.

1. «Ниитилел төлөвилелдээр институт» деп автономну сайгарлыкчы эвес организация (социологтуг шинчилелдер болгаш хамааты ниитилелинң байдалын мониторингтээрин чорудар), **адреси: 127018, Москва хоорай, Суцеевский вал кудумчузу, бажың 9, тудуг 1, Ниитилел төлөвилелдээр институт.**

Харылзажыр телефоннары: (495) 788-41-26
E-mail: mailto:inop.@ inop ru (төлөвилелдеринң ажив конкурсуу - деп демдеглек каар).

Веб-сайтызы: http://www.inop.ru/
2. Делегейниң «Билиг» деп гуманитарлыг хей-ниити фондузу (өөредилге, уран чүүл, культура болгаш ниитилел дипломатиязының талазы-биле төлөвилелдерин боттандыраар), **адреси: чагыгларны почта таварыштыр чорударда: 101000, Москва хоорай, а/я 33, делегейниң «Билиг» деп гуманитарлыг хей-ниити фондузу**

Харылзажыр телефону: (495) 623-04-84
Факс: (495)623-09-57
Веб-сайтызы: http://www.znanyvet.nm.ru/

3. «Хамааты ниитилелди деткиир тускайлаң организация» деп сайгарлыкчы эвес эштежилге (кижиниң эргелерин болгаш хостуг чоруун камгалаар, кижини хойлу-дүрүм талазы-биле чырыдар), **адреси: 125047, Москва хоорай, Миусская шөлү, бажың 7, тудуг 1, өрээл 101.**
Харылзажыр телефоннары: (495) 221 83 46 (чагыгларны хүлээп алырының айтырыгларының талазы-биле «изиг шугум») (495) 207 98 69 («Хамааты ниитилелди деткиир тускайлаң организация» деп сайгарлыкчы эвес эштежилге)

Веб сайтызы: http://www.pogo.ru/
4. «Нацияның кадыкшылының эвилели» деп ниити-россияның хей-ниити организациязы (кадык амыдыралды чорударының суртаалын кылып, чурттакчы чоннуң кадыын болгаш долгандыр турар хүрээленни

камгалаар), **адреси: 129223, Москва хоорай, Мира проспектизи, бажың 119, Бүгү-россияның делгелге төвү, павильон 5.**

Харылзажыр телефоннары: (495) 638-66-99
E-mail: fond@blago.info
Веб сайтызы: http://www.ligazn.ru/

5. «Ядыларга дуза чедирер национал фонд» деп Ниити-россияның ниитилел фондузу (эвээш хөрөнгилиг болгаш социал талазы-биле камгалаттын-маан хамаатыларның категориязын деткиир болгаш оларны социал талазы-биле хандыраары), **адреси: 1115054, Москва хоорай, Новокузнецкая кудумчузу, бажың 34, тудуг 1, Ядыларга дуза чедирер фонд.**

Харылзажыр телефоннары: (495) 951-65-37
E-mail: grant@nbfond.ru
Веб сайтызы: http://www.nbfond.ru/

6. «Күрүне клуву» деп кадрлар талазы-биле курлавыр белектээриниң фондузу (аныяктарның эге саналын, аныяктарның шимчээшкиннериниң болгаш организацияларының төлөвилелдерин деткиир), **адреси: 121069, Москва хоорай, Большая Никитская кудумчузу, бажың 47, тудуг 3.**

Харылзажыр телефоннары: (495) 931-95-98, (495) 933-19-36

Веб сайтызы: http://www.gosclub.ru/
Конкурска аңгы-аңгы организас-эрге-хойлу хевирлериниң юридиктиг албан чери апарган эрге-байдалдыг организациялары киржир эргелиг, олар дараазында негелделерге дүгжүр уjurлуг:

- сайгарлыкчы эвес организацияларның юридиктиг албан чери кылдыр күрүнеге бүрүткеткен хуусаазы бир календарылыг чылдан эвээш эвес болур уjurлуг;
- сайгарлыкчы эвес организациялар оларны дүжүрер деп турар азы эде организаастаар деп турар байдалда турбайн турар уjurлуг;

- сайгарлыкчы эвес организациялар социал талазы-биле уjur-дузалыг ажил-чорудулганы боттандырып турар болур уjurлуг.
- Конкурста кирип турар төлөвилелдер дараазында адырларда программаларны боттандыраар:

- өөредилге;
- уран чүүл;
- культура;
- чурттакчы чоннуң кадыын камгалаар (угланышкынынары – СПИД, наркомания, уруглар онкологиязы, онкогематологияны кириштир, уруглар эндокринологиязы, гепатит болгаш туберкулез);
- долгандыр турар хүрээленни камгалаар;

- Россия Федерациязының хойлу-дузалыгында көрдүнген кижиниң болгаш хамаатының эрге-ажыын база хостуг чоруун камгалаар;
- Эвээш өнчү-хөрөнгилиг болгаш социал талазы-биле камгалаттынмаан хамаатыларның категориязын хандыраар;
- тодаргай эртем шинчилелдерин чорудар.

Федералдыг бүрүткел албанының Тыва Республика талазы-биле Эргелелинң медээзи-биле алырга, 161 хей-ниити организациялары албан езузу-биле бүрүткеттинген.

Тыва Республиканың Чазаның парламента албаны.

Юбилейиңер-биле

Бистин ававыс **Саарбай Пичеевна ЛАКПА**, ачавыс **Байыр Салчакович ЧУЛДУМ** бо хүннерде 70 харлаан оюн демдеглек эрттирер. Хайыралыг ада-иевиске дараазында одуругларны бараалгаттывыс.

Чырык черге чаяттыгган
Чыргалдыг бо эки хүнде
Чеден харлаан кырганнарга.
Черге чедир мөгейдивис.

Сеткиливис ханызындан
Сеткип тур бис, күзеп тур бис.

Каң дег быжыг кадыкшылды,
Каткы-хөгнү, өөрүшкүнү,

Ам-даа хей чыл аравыска,
Ажы-телге даягыш бооп,
Амыдырал-чурттаңар деп,
Алгал тур бис, йөрээп тур бис!
Уруу, оолдары, уйнуктары.

Театр сезонунуң 72-ги байырлыг ажыдышкыны

Программада:

Сентябрь 29-та:

В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артистериниң Тыва Республиканың 64 шилиндек эн шыраак мөгелери-биле

«КӨКТҮГДЕ – ХҮРЕШ,

КӨЖЕГЕДЕ – ТЕАТР»

деп театржыткан оюн-көргүзүү.

Эгелээри 12.00 шакта.

Болур чери: «Хүреш» стадиону.

Өртээ: бичии улуска 50 рубль; улуг улуска 70 рубль.

Вячеслав Борисов «Уш хаван оолдары». Уругларга ши.

Эгелээри 12.00 шакта.

Билет өртээ 50 рубль.

Тыва Республиканың Культурезының алдарлыг ажилдакчызы, Тываның комсомол шаңналының лауреады Владимир Ховалыгның графика-биле чураан ажилдарының делгелгези.

Болур чери: В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры.

Эгелээри: 17.00 шакта.

Виктор Көк-оол «Хайыраан бот».

Шиини тыва профессионал артистерниң бири башкызы, профессор **Иван Исполнев** 1944 чылда тургускан. Катап тургускан режиссер— РФ-тиң болгаш ТР-ниң алдарлыг артисти Анзат Куулар.

Эгелээри: 18.00 шакта.

Өртээ: 100 рубль.

Сентябрь 30-де

Виктор Көк-оол «Хайыраан бот» («Кара биле Седип»). Тоолчургу чугаа.

Режиссеру РФ-тиң алдарлыг артисти, ТР-ниң улустуң артисти Алексей Ооржак.
Тургузукчу чурукчузу: РФ-тиң база ТР-ниң алдарлыг чурукчузу Валерий Шульга.

Эгелээри: 17.00 шакта.

Өртээ 100 рубль.

Аныяк өз-бүлөгө

ҮЗҮТ-ХОВАГАННАРГА удур

Бажыңга идик-хеп үрээр үзүт-ховаганнарга удур кырган-аваларыңар нафталинни ажыглап турган болза, ам ол үр эрткен, аңаа улус боттарының кандыг аргалар ажыглап турарын солун-сеткүүлдерде бижип турар апарган. Мен бодумнун арга-дуржулгамдан чүңү канчал болурун аныяк-өскенге шам-биле билиримни бижикседим.

Хеп шавыңга кургадып каан эм оъттардан дизигни кылгаш, азып каарга, хеп аймаан чүгле үзүт-ховагандан камгалаар эвес, чайны сагындыраар чаагай айдыс оыт чытыг болур.

Ону кылырда полынь, мята, пижма, лаванда, шалфей, тысячелистниктен чыгган моондакты столга чада салгаш, таарыштыр сыптарың чыып тургаш, эптиг кылдыр чаңгыстап өрүүр. Өрүүрде эн-не чоон сыптыг полыньдан эгелеп алза эки, ооң

кырындан тысячелистник, шалфей дээш, чоорту таарыштыр тудуп чоруй ужуң пөс-биле баглааш, шкаф ишинге куду баштандыр азып каар. Ол ышкаш таакпы, кылбыш болгаш душицаны кармакка суп каарга азы хептин аразыңга багуллык сыптарың азы бүрүлерин суп каар болза, ооң чыдындан хоралакчылар дезе бээр.

Хептерни шыгжаарда, изиг хүн караанга кургадып, эки хактаар. Үзүт-ховаганнар колдуунда дүктүг тон моюндуруун, бөрттерни үрегдээр. Чогуң үрегдекчилер үзүт-ховаган эвес, ооң чуургалары өзүп-дорукуп, хепти үрээр. ***

Аш-чем шыгжаар шкаф ишинге кымыскактар тывылбазын дие, ажыглап каакан лимонну салып каарга, ооң чыдындан дезе бээр.

Ояя АМАЙ-ООЛ.

Кур-Чер суур.

Школачы чемпионнар

Республиканың школачыларының аразыңга хууда бири чер дээш шыдыраа маргылдаазы сентябрь 21-23 хүннеринде Кызылдың немелде өөредилге төвүнге болган. Уш хүн уламчылаан чидиг демиселдин түңнелинде 12 хардан куду бөлүкке Ай-Кат Саая (Кызыл), Айсуу Саая (Кызыл), Айслу Кенден (Чаа-Хөл) бири, ийги, үшкү черлерни алган.

16 харга чедир уруглар аразыңга Айлаңмаа Шөмбүл (Чаа-Хөл) тиилээш, Чаяна Монгуш (Кызыл, №9 шк), Меңги Ламажаа (Улуг-Хем) ийги, үшкү черни

үлешкеннер.

Оолдар швейцар системага 7 салыг ойнаан. Бири бөлүкке Оолак Бадарчы (Кызыл) кымга-даа уттурбаан. Ийги черде Орлан Кыртыңмай (Улуг-Хем), үшкүзүнде Маадыр Шактар (Кызыл).

12 харга чедир оолдардан Дончуур Доржу бири черде, ийгизинде Айдын Серен-Чимит, үшкүзүнде Саая Бадарчы. Олар шупту Кызыл хоорайның школаларында өөренип турар.

Маргылдааның байырлыг кезеңде чемпионнар алдын ме-

дальдар болгаш 900 рубль, ийги черни алганнар мөңгүн медальдар болгаш 600 рубль, үшкү черни ээлзэннер хүлер медаль болгаш 300 рубль хем-чээлдиг аक्षा шаңналардын алган.

Маргылдааның кол организаторлары «Чаңгыс демниг Россия» партиязының өмүңээштинден мажаалай чургаан халчыгаштарда суй белектерни ойнакчы бүрүзүңге, тренерлерге, ада-иелерге үлөп берген.

Даңы САЛЧАК.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазана.

Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы—2-19-87, тел: факс(394-22) 2-17-94, бухгалтерия—2-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге—2-03-88, чагаа—2-03-87, көдээ ажил-агый, очулга — 2-17-09, үлетпүр—2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8676. Чагыг 119.

e-mail: shyn@uva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.